

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СУЧАСНЕ ПОБУТУВАННЯ ДИТЯЧОГО ФОЛЬКЛОРУ:
ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИЙ І ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 2 курсу, 601 групи
спец. 014 Середня освіта
(українська мова та література)
Кречуняк Ірина Юріївна
Керівник: кандидат
філологічних наук,
доцент **Костик В. В.**
Рецензент _____

До захисту допущено
На засіданні кафедри
Протокол №__ від _____
Зав. кафедри _____ доц. Мальцев В. С.

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Кречуняк І.Ю. Сучасне побутування дитячого фольклору: фольклористичний і дидактичний аспект. Спеціальність 014 «Середня освіта (українська мова та література)». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Місто Чернівці, 2023 рік.

У науковій роботі розглянуто історію зародження, становлення (виокремлення) і розвиток українського дитячого фольклору; прослідковано шляхи поповнення фольклорного фонду новими текстами і віяннями, а також аспекти взаємозаміщення творів; охарактеризовано основні жанри дитячого фольклору: колискові пісні, забавлянки, заклички, примовки, лічилки, дражнилки, прозивалки, мирилки, твори, які перейшли із фольклору дорослих (колядки, щедрівки та ін.); зазначено на важливості використання творів дитячого фольклору у вихованні молодого покоління українських громадян; описано особливості мови зафіксованих текстів.

Ключові слова: дитячий фольклор, колискові пісні, забавлянки, заклички, лічилки, дражнилки, мирилки, прозивалки, календарні твори.

ABSTRACT

Krechuniak I.Yu. Modern everyday life of children's folklore: folkloristic and didactic aspects. Specialty 014 "Secondary education (Ukrainian language and literature)". Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. City of Chernivtsi, 2023.

The scientific work examines the history of the origin, formation (distinguishing) and development of Ukrainian children's folklore; the ways of replenishing the folklore fund with new texts and trends, as well as aspects of mutual substitution of works, were followed; the main genres of children's folklore are characterized: lullabies, nursery rhymes, nursery rhymes, proverbs, counters, teasing songs, nicknames, nursery rhymes, works that have been transferred from adult folklore (carols, Christmas songs, etc.); noted the importance of using works

of children's folklore in the education of the younger generation of Ukrainian citizens; features of the language of the recorded texts are described.

Key words: children's folklore, lullabies, toys, calls, counters, teasers, rhymes, names, calendar works.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І.Ю. Кречуняк

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. З історії записування, публікації і дослідження дитячого фольклору.....	9
1.1.Записування і публікація творів дитячого фольклору.....	9
1.2.Дослідження дитячого фольклору.....	24
Розділ 2. Твори для дітей: колискові пісні та забавлянки.....	31
2.1 Колискові пісні.....	31
2.2. Забавлянки.....	43
Розділ 3. Пісенні та віршовані твори дітей.....	54
3.1.Пісні про навколишнє життя.....	54
3.2. Заклички та примовки.....	62
3.3. Дитячі колядки, щедрівки і віншівки.....	65
3.4. Прозивалки, дражнилки.....	70
3.5. Лічилки.....	72
Розділ 4. Дитячий фольклор в історико-педагогічному аспекті.....	77
4.1. Дитячий фольклор у педагогічній спадщині письменників, учителів і священників.....	77
4. 2. Дитячий фольклор у педагогічній спадщині українських композиторів.....	82
Висновки.....	89
Список використаної літератури.....	91

ВСТУП

Задля виховання національно свідомої молодії української генерації усі ланки нашого суспільства (родина, садок, школа, коледж чи університет) повинні працювати синхронно. У наших реаліях досить часто можна побачити як окремі батьки майже зовсім не займаються вихованням своїх дітей. Вони дозволяють або навіть сприяють, аби ті годинами сиділи у гаджетах: дивилися мультики, бавилися в ігри. Головне – аби не заважали їм сидіти в телефонах або біля екранів телевізорів. Чимало наших співвітчизників наймають нянь (аби ті займалися їхньою хатньою роботою й виховували немовлят), потім – репетиторів (аби самим не сидіти з рідними дітьми за виконанням домашніх завдань у школі), а далі вишукують будь-які можливості аби десь прилаштувати на навчання (часто – не важливо на яку спеціальність, у який коледж чи університет, головне – аби дитина десь числилася учнем чи студентом). Разом виходить колективне виховання. За роки радянської влади батьки розучилися співати колискових пісень (не було часу, сили й можливості, бо в полі працювали від зорі до зорі, а в місті – вже не було модно); а діти не могли ходити в церкву з родиною (з мамою, татом, дідусем чи бабусею) молитися (бо були жовтенятами, комсомольцями, членами комуністичної партії й за відвідування храму їх відраховували з навчальних закладів). За тридцятилітній період Державної незалежності України пріоритети змінилися: українці частіше почали відвідувати культові установи, але істинної віри в Бога, «боязні» відповідальності людини за свої вчинки поменшало. Нам видається, що все це відбувається через те, що не спрацьовують усі ланки ланцюжка виховання.

З давнього часу кожна українська мати співала своїй дитині колискових пісень, а далі придумувала для неї різноманітні забавлянки на лоні природи. До Різдвяних свят дідусь із бабусею навчали онуків колядок і щедрівок, а на весні – веснянок і гаївок, купальських, петрівчаних і ліричних пісень. Чимало записів текстів дитячого фольклору зробили українські письменники (Марко Вовчок, Леся Українка, І. Манжура, І. Франко, М. Стельмах та ін.),

композитори (К. Квітка, М. Лисенко, Ф. Колесса та ін.) а також вчені (В. Бойко, Г. Довженко, К. Луганська, Г. Дем'ян) та ентузіасти народознавчої справи (І. Безручко, А. Яківчук, М. Іванюк та ін.). Тексти таких творів друкувалися в окремих збірниках, але далеко не всі зразки ставали об'єктом наукового вивчення. Звідси й **актуальність теми** нашої магістерської роботи. У наукових розвідках не завжди зверталася увага на сучасне побутування текстів дитячого фольклору, на використання тематичних збірників у педагогічній діяльності учителів, музичних педагогів та ін.

Отже темою нашої магістерської роботи є: **«Сучасне побутування дитячого фольклору: фольклористичний і дидактичний аспект».**

Мета і завдання роботи полягають у наступному:

- Зібрати й опрацювати тексти дитячого фольклору (як із друкованих так і з архівних джерел);
- Вивчити наукову літературу з відповідної наукової проблеми;
- З'ясувати ступінь залучення / використання матеріалів дитячого фольклору в педагогічній діяльності учителів, музичних керівників;
- Виявити особливості побутування і функціонування текстів дитячого фольклору у різних виховних ситуаціях;
- Зафіксувати нові тексти дитячих пісень, закличок, лічилок, дражнилок, мирилок тощо.

Новизна роботи. Уперше в магістерській роботі розглядаються твори дитячого фольклору із залученням нових варіантів і текстів, звертається увага на їх використання у виховному процесі учнівської молоді.

Об'єктом дослідження є тексти українського дитячого фольклору (колискові пісні, забавлянки, лічилки, мирилки, прозивалки, дитячі календарні твори).

Предметом дослідження є особливості сучасного побутування і функціонування дитячого фольклору (фольклористичний і дидактичний аспекти).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що наукові напрацювання з цієї проблеми можна використати при укладанні регіональних фольклорних збірників дитячого фольклору, написанні статей з відповідної тематики тощо.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що зібрані фольклорні матеріали можна використати при вивченні дитячого фольклору в ЗЗСО чи у вищій школі, а також під час організації дитячих фестивалів, свят та ін.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

З ІСТОРІЇ ЗАПISУВАННЯ, ПУБЛІКАЦІЇ І ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧОГО ФОЛЬКЛОРУ

1.1. Записування і публікація творів дитячого фольклору

Постановка питання про вивчення дитячого фольклору упродовж досить тривалого періоду розвитку науки про народну поетичну творчість залишалася на маргінесі її інтересів, не користувалося належною увагою як українських так і зарубіжних збирачів та дослідників. Однак процес поступового накопичення відповідних матеріалів, хоча і не завжди виокремлених із загальної народознавчої маси, розпочався уже із перших публікацій українського фольклору. У 1837 р. на сторінках фольклорно-літературного альманаху «Русалка Дністровая» вперше з'являється друком українська колискова пісня із регіональним визначенням «леліяльна пісенька». Це був текст колисанки «Ой ходить сон коло вікон». Точніше - широковідомий її варіант, який дотепер записують фольклористи у майже незмінному вигляді.

Далі, серед великої кількості записів текстів українських народних пісень з Галичини, які видав Жегота Паулі, дуже важко знайти єдиний зразок дитячої пісні-заклички до дощу, що супроводжується етнографічним коментарем сумлінного записувача та вказівкою на подібний твір у польському пісенному фольклорі. Згодом чотири колискові пісні було оприлюднено у наступному томі «*Piesni ludu ruskiego w Galicyi*».

Доволі нечисельну кількість дитячих пісень знаходимо і в чи ненайбагатшому зібранні нашого фольклору початку ХІХ століття - записах «піонера слов'янської фольклористики» [16], польського етнографа і фольклориста Зоріана Доленги-Ходаковського. Народознавець тоді ще не систематизував записані матеріали, не переймався їх коментуванням, що значно уточнювало б усі обставини побутування і функціонування тих чи інших фольклорних творів. Саме через це ті зразки дитячого фольклору, що

були вміщені у виданні, яке адаптував та упорядкував О. Дей, розкидані по різних розділах книги: приколискові - серед родинно-побутових пісень, а решту знаходимо у рубриках сатиричних, жартівливих і танцювальних, або ж у групі «Примовки та інше». Це, певна річ, досить ускладнює їх виявлення, а також сприйняття як специфічної самотійної групи фольклору.

Усе ж прогресивна українська фольклористика першої половини XIX ст., яка на той час іще не відокремилася від інших складових народознавства, засвідчувала жваву зацікавленість насамперед до обрядів та обрядових творів, з якими певним чином стикався і делікатний дитячий побут. У той період розвитку народознавчої науки, поряд з описами побутуючих дівочих весняних ігор, танків і хороводів фіксувалися відомості про дитячі (пастуші) розваги, пов'язані з народним хліборобським і церковним календарем. Порівняння скупих описів календарно-обрядових свят та й самих фольклорних текстів, які їх супроводжують, з пізнішими записами дитячого ігрового фольклору дає цікавий польовий народознавчий матеріал для детального спостереження процесу поступової втрати цими творами давньої обрядової магічної функції та плавного їх переходу до різноманітного дитячого репертуару.

У подальшому значним і вагомим здобутком української народознавчої науки першої половини XIX ст. стали фольклорні збірники і численні праці М. О. Максимовича. Уже у третьому виданні українських народних пісень (1849 р.) він вмістив найбільшу на той час добірку колискових пісень, 20 текстів. Публікація супроводжується короткими коментарями упорядника, що однозначно виявили неабияку зацікавленість та увагу вченого до цього специфічного жанру народної поетичної творчості. «Їхні (колискові) наспіви, - зазначав він у передмові до цієї збірки, - вперше западають у душу немовляти і дають їй перший музичний настрій. Деякі з цих пісень можна визнати безпосереднім виразом самої матері, інші складені нянями» [73, с. 95]. Ці зразки подано окремим розділом «Песни колыбельные». Упорядник тоді не обмежився лише цими текстами, а подав ще й такі, якими колись

потішали немовлят, - приспівки «чукикалки» («Чуки-чуки до мачухи» та «Трясіться, рубці»). М. Максимович серед колискових пісень вмістив також у збірнику і три пісні, що функціонально пристають до цього жанру. Вони, як такі, записувалися через певний період іще багатьма відомими слов'янськими збирачами, - «Понад морем Дунаєм», «Ой у полі лобода», «Мати сина колихала» та ін.

У той час справді вагомим доповненням до вже виданих переважно вивірених творів стали окремі зразки, що були вміщені у збірнику А. Метлинського [62]. Ретельно упорядкувавши добротний розділ пісень, які вчений назвав на свій розсуд «житейськими», відповідно до життєвих етапів розвитку дитини і поступового змужніння людини, він тоді писав: «Це висхідні й нисхідні сходинок життя. Біля їх підніжжя - немовля з матір'ю, що схилилася над його колискою з піснею, яка заколисує й леліє його (а) пісні колискові). Потім, вище, юність і кохання...» Та поза тим, на жаль, з поля зору уже досвідченого упорядника цілком випало «українське» дитинство із його своєрідним і неповторним побутом, піснями, різноманітними розвагами. Хоча пізніше стало відомо, що численні кореспонденти (повітові учителі, окремі священики, а також аматори народознавчої справи), записи яких використані у цьому й інших виданнях, вже мали серед своїх матеріалів чимало дитячих пісень різних жанрів.

Тоді, як правило, ігри, насамперед дитячі, у першій половині та середині XIX століття (коли проходила етап становлення українська наука про фольклор) пов'язувалися зі спостереженнями над народним землеробським календарем. Саме тому ті з них, які виконувалися взимку або весною, дослідники та записувачі справедливо відносили до календарно-обрядових. Така тодішня тенденція надзвичайно сприяла поширенню кола дівочих ігор-веснянок, а ігри дитячі в таких умовах фігурували дуже мало [56, с. 70-77].

Український народний календар не раз ставав тим об'єктом досліджень, довкола якого постійно зосереджувалися й ретельно вивчалися дотичні

жанри вітчизняного фольклору, в тому числі й дитячого. У відомій праці М. Максимовича «Дни и месяцы украинского селянина» наш читач уперше ознайомився з дитячими приспівками, які виконувалися під час купання дітей: «Чорток, чорток» та «Коте, коте». А вже відомі на тоді заклички доповнювалися ще подібними двома: «Дощику, дощику», «Бий, дзвоне, бий» [53]. Тексти такого плану іще не були відомі широкому колу дослідників.

У другій половині XIX ст. з'явилося велике й вагоме видання Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» [61], яке також значно поширило коло відомих творів українського дитячого фольклору. Тут, окрім двадцяти зразків колискових пісень, серед яких, до речі, були й раніше не опубліковані твори, вмістилося ще кілька оригінальних дитячих пісень, але розкиданих по різних розділах фольклорного зібрання.

Помітною віхою на шляху становлення і розвитку вітчизняної науки про фольклор, яка тоді почала бурхливий розвиток, зокрема у справі збирання й видання дитячого фольклору, стали «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» [80]. Значні за обсягом матеріали, які зібрав і видав П. Чубинський зі своїми помічниками, охопили різнопланові прояви духовного життя нашого народу а також обшири представлених матеріалів, за словами колег-рецензентів, вперше прирівнювалися до найзначущих європейських і світових фольклорно-етнографічних збірників видань того часу [77, с.12]. Деякі недоліки систематизації вміщених матеріалів, що також свого часу відзначалися, виявилися хіба що в розкиданості текстів дитячого фольклору, тому їх почергово знаходимо у III та IV томах згаданого видання. Та серед широкого представлення календарно-обрядової творчості (у III томі), окрім власне календарних пісеньок, які виконували для запису українські дітьми (веснянки і гаївки, колядки і щедрівки), неодноразово трапляються різноманітні за характером інші твори – дитячі забавлянки (які для них придумали у тому числі й дорослі), заклички (наприклад, до дощу), примовки, що були об'єднані спільною рубрикою «Дітські забавки». Далі у IV томі,

присвяченому вже родинно-обрядовому фольклору, до відносно невеликого розділу «Родини і хрестини» потрапили, окрім колискових пісень, і тексти, що трохи споріднені з піснями, які були включені до III тому, під загальним заголовком «Дитячі ігри та пісні». А що стосується різноманітних дитячих ігор, то переважну більшість із них знаходимо у IV томі, хоча серед веселих «весняних ігор» (III том) є також багато власне дитячих, ігрових текстів.

Однак така відносна непослідовність у розміщенні споріднених та інших матеріалів зовсім не применшує значення солідного зводу. Досвідчений упорядник не випадково використав попередні оприлюднення дитячого фольклору із записів М. Максимовича, А. Метлинського, Ж. Паулі, фіксації з рукописних зошитів М. Білозерського, П. Куліша та багатьох інших народознавців. Значна частина надрукованих текстів походить із малої батьківщини самого збирача-упорядника - м. Борисполя, що на Київщині. Уперше на сторінках згаданого видання з'явилися такі специфічні форми українського дитячого фольклору, як прозивалки, заклички (до комах, тварин), лічилки, коментарі-описи популярних тоді дитячих розваг, які до того досі узагалі не фіксувалися й не друкувалися.

Загальне пожвавлення інтересу до українського дитячого фольклору у 60-х роках XIX ст. було насамперед пов'язане не лише із відносно швидким розвитком нашої фольклористики. Тоді відбувалося певне піднесення вітчизняної педагогічної думки, послідовне звернення до кращих традицій народної педагогіки. А вагомим компонентом її якраз і було художнє слово. Відносно невеликий «Букварь южно-русский» Т. Шевченка [9] уже тоді вмістив фольклорні матеріали. Хоча вони й не були безпосередньо пов'язані з дитячим фольклором, оскільки книжечка найперше призначалася для слухачів так званих недільних шкіл, переважний контингент яких становили дорослі (батьки дітей).

У той період чимало текстів дитячого фольклору було надруковано у 80-90-тих роках XIX століття. Ці матеріали пожвавлено з'являлися на сторінках часописів «Киевская старина», «Этнографическое обозрение»,

«Етнографічний збірник», «Харьковский сборник». Останній із них виходив за сприяння Харківського статистичного комітету, секретарем якого був учений В. Іванов. Він активно цікавився українським народним побутом і розміщував публікації на сторінках збірника історико-етнографічних матеріалів із окремих віддалених повітів тодішньої Харківської губернії. Серед таких дописів можна знайти фольклорні фіксації, описи-коментарі народних ігор, зауваження народознавців з питань духовного життя якоїсь місцевості. Надзвичайно цікаві фольклорні тексти, насамперед твори для дітей – колискові пісні, чисельні забавлянки, а також самих дітей - лічилки, ігри та дитячі ігрові приспівки, заклички до дощу, прозивалки та ін. Усі вони були записані у тодішньому Старобільському повіті [91]. Варто зауважити, що твори дитячого фольклору у подачах матеріалів із окремих сіл та присілків (хуторів, слобід) цього повіту були представлені дуже нерівномірно. Це, очевидно, залежало або від поставленого завдання, яке висували перед собою окремі кореспонденти із тих місць, або від певного стану народної пісенної традиції конкретного населеного пункту. Підсумки такої збирацької роботи серед дітей, вочевидь, могли б бути більш результативними. «Варте уваги те, що у селян майже немає дітей, які б не співали», - занотував у записнику один із кореспондентів зі слободи Критської Старобільського повіту Харківської області. У поле зору науковців потрапляє немала добірка дитячих текстів різних жанрів зі слободи Біло-Куракіно - 4 колискових, кілька забавлянок, місцевих жартівливих пісеньок та невеличких діалогів, лічилок та ігор (усього понад сімдесят зразків). Такий звід уперше кількісно і якісно переважав записи з інших сіл повіту. Однак він характеризується недостатньою кількістю коментарів про побутування і функціонування окремих творів. Хоча треба сказати, що такий недолік властивий багатьом тодішнім записам. Він суттєво ускладнює визначення жанрової приналежності цих текстів у системі українського дитячого фольклору.

Вагомий внесок у справу збирання і певного вивчення творів вітчизняного дитячого фольклору зробив повітовий інспектор народних шкіл П. Іванов. Він опублікував одразу дві добірки таких текстів, які відзначаються різнорідними матеріалами й цінними коментарями до них. Перша із них отримала назву «Игры крестьянских детей в Купянском уезде» [32]. Збілочка й досі залишається чи не найбагатшим зібранням українських дитячих ігор. Вона вмістила 94 зразки дитячих творів лише з одного повіту Харківської області (губернії). Фольклорист виважено поділив їх на 11 розділів, виходячи із кількох міркувань чи принципів. Найперше - наявності чи відсутності того чи іншого знаряддя у дитячій грі - м'яча, камінців, ножа, палиці (сформовані групи А-Д); головного логічного змісту - крадіжка, дарування, купівля-продаж, небо, пекло, страх (групи Е, Ж, И); спортивного змісту - ігри з ловитвою, доганянням, гонкою (відповідно З, І). Упорядник подав окремим розділом деякі ігри з невеличкими діалогами, приспівками до дитячих танців, піснями (група К). Однак, на думку Г. Довженок, тут помітна певна непослідовність зробленої класифікації. Адже поширені дитячі діалоги зустрічаємо не лише в рухливих іграх останнього розділу, вони також наявні і в іграх груп Е, Ж, И. Там же є й певна кількість примовок і приспівок. Часто вони використовуються і в іграх спортивного характеру, як для груп А, З. До згаданої групи К («Игры с переговорами, припевками и песнями») народознавець відніс і такі, які, активно побутуючи серед дітей, не втратили остаточного зв'язку з дівочими веснянками, а також у яких народна пісня займала провідне місце у загальній тканині дитячої гри. М. Сумцов, автор передмови до збірника, формує бібліографію з цього питання, вказував на збірники «парубоцьких та дівочих пісень та ігор ... бо ігри важко розділити точно за віком учасників, і в числі парубоцьких та дівочих ігор часто зустрічаються дитячі» [32, с. 4]. Суттєвим доповненням до збірника П. Іванова були окремі лічилки до гри у піжмурки. Їх детальний опис, кілька варіантів вміщених тут зразків, а також ґрунтовний коментар поставили

аналізовану працю в один ряд із найкращими зібраннями дитячого фольклору того часу.

Тодішній Куп'янський район Харківської області був багатий і на інші жанри дитячих творів. Наступна праця П. Іванова вмістила чотири розділи [31]. Усі вони об'єднані однією тематикою й містять найрізноманітніші за характером фольклорні матеріали. Це тексти, у яких йдеться про звичаї, обряди, повір'я, народні прикмети, що пов'язані з народженням дитини (1 розділ), подаються тексти і варіанти колискових (2 розділ). Далі описуються й представляються різноманітні забавки, «чукикалки», стародавні небилиці, примовки для заспокоєння дитини, заклички (3 розділ), смішні дитячі прозивалки (4 розділ). Укладач об'єднав їх раціонально. Однак одна із груп третього розділу, що вмістила «Дитячі пісні та примовки» вийшла трохи неоднорідна. Бо в ній зустрічаємо як твори, що використовуються при забавлянні дітей дорослими, так і такі, якими діти розважаються самостійно.

Позитивно, що праця П. Іванова вмістила й окремі, раніше не відомі твори – нові дитячі пісні, заклички (наприклад, до птахів, до дощу), а також варіанти вже відомих текстів. Велика кількість колискових пісень у збірці логічно пояснюється їх найбільшою поширеністю, функціональністю та доброю збереженістю цього жанру. Аналізоване зібрання дитячих текстів П. Іванова було найбільшим із оприлюднених у нашій науці раніше як щодо загального його обсягу, так і щодо значущості матеріалів. Тут чи не вперше, у розділі «Прикладки к именам, дразнилки, клички», було вміщено найбільшу на той час добірку оригінальних прозивалок (близько 150 зразків текстів) - одного із найпоширеніших жанрів дитячого фольклору. Упорядник погрупував їх за певними об'єктами висміювання, що стали своєрідними відправними точками відліку. Вони й послужили орієнтирами для їхнього створення, - певними іменами, фізичними якостями, національною чи становою приналежністю, часом професійним заняттям висміюваних у тексті осіб. Підґрунтям, яке живило таке фольклорне явище, П. Іванов вважав тодішню соціальну дійсність. Він однозначно вбачав його витoki у нашій

глибокій давнині, коли будь-яка сутичка розпочиналася зі сварки й закінчувалася глузуванням переможця над переможеним (або один над одним, незалежно від переможця).

Таке твердження щодо дитячих прозивалок, на думку Г. Довженок, не є правомірним. Адже вона вважає, що тексти цього жанру скоріш за все постають на психологічному ґрунті. Вони нерозривно пов'язані зі специфічними особливостями світосприймання дітей, а також стосунками, які складаються в їхньому гурті. Дитячі прозивалки, за нашими спостереженнями, не завжди мають тісний зв'язок з віковими бійками і не обов'язково спрямовуються на слабшого від себе.

С. Ісаєвич з цього приводу писав: «Необхідність взаємної підтримки тісніше зближує дітей; як результат постійної допомоги одне одному тут розвивається дружба, в іграх виявляються характери, сила розуму й волі» [44, с. 451].

Народознавець спробував упорядкувати чимало зібраних власноруч матеріалів. С. Ісаєвич поділив їх на чотири великі групи: I. «Ігри в м'яча» (9 текстів), II. «Ігри в карти» (17 творів з коментарями), III. «Палиці і камінці» (15 творів), IV. «Збірна дружина» (23 невеличкі нариси). У їх межах самі ігри розміщені зі зростанням складності, відповідно до вікового цензу. І якщо в перших трьох групах зібрані матеріали об'єднано з дотриманням певного народознавчого принципу, то IV розділ вкрай неоднорідний. Він вмістив усі ті зразки-залишки, які не вкладалися в усі попередні групи. Тому тут зустрічаємо так звані ігри-жарти, індивідуальні забави, забави для двох дітей («Коромисло», «Ріпка») чи багатьох осіб («Мала куча», «Сухий вовк», «Тісна баба») та багато інших.

Дещо інших принципів при групуванні зафіксованих матеріалів дотримувався Ю. Каковський [46]. Ігри, які він записав, упорядник розподілив на три частини, виходячи як із наявних у них обрядових елементів, так і враховуючи, перш за все, вік виконавців творів.

Часто у бірниках фольклорних текстів дитячі, зокрема колискові пісні можна віднайти у розділах родинної лірики. В інших дитячих публікаціях вони іноді є в додатках до етнографічних чи суміжних народознавчих матеріалів з питань родинної обрядовості. Наприклад, Х. Ящуржинський подав 10 колискових пісень як доповнення до своїх етнографічних матеріалів під назвою «Повір'я й обряди родин та хрестин» [95]. Тут серед інших текстів зустрічаємо й цікаві повір'я, що колись були пов'язані з дитячою колискою. А до фольклорних матеріалів, які він зібрав на Волині та Поділлі, автор-упорядник подав ще й незначну бібліографію варіантів творів.

Такого ж плану була й праця О. Малинки «Родини і хрестини» [54]. Публікація, значно більша за обсягом від попередньої, зафіксувала родинні звичаї та обряди м. Мрина Ніжинського повіту. Разом із тим, вона знайомила з окремими аспектами дитячого побуту та кількома колисковими піснями, що побутували тоді в містечку. Майже всі ці тексти - варіанти поширених у Центральній Україні творів, а деякі із них мають чітко виражений імпровізаційний характер.

Тоді суттєво збагатив уявлення про український дитячий фольклор новий том «Етнографічного збірника» (1898. Т. V). У ньому було надруковано фольклорно-етнографічний нарис М. Дерлиці «Селянські діти» [17]. Тут, поряд з оглядом звичаїв та обрядів, що пов'язувалися із народженням дитини, містилися оригінальні матеріали з тодішніх Тернопільського, Бродівського, Стрийського та Долинського повітів. Цей упорядник обрав за головний чи визначальний критерій поділу пісень вік дитини. Він вмістив у першому розділі праці колискові пісні та забавлянки, а в другому - тексти, що пов'язувалися з побутом трохи старших за віком дітей, - пісні діалогічні, місцеві прозивалки, заклички до птахів, комах, небесних явищ (сонця, хмар), деякі пастуші приспівки, кілька дитячих ігор (серед них: «Жмурки», «Панас», «Перстенець», «Бирки»). У додатках до матеріалів, які зібрав М. Дерлиця, редакція «Етнографічного збірника» [28] розмістила ще 22 колискові пісні з невеличким коментарем.

Цікаво, що на наступних сторінках цього ж збірника опубліковано фольклорні записи чернівецького професора Р. Кайндля, значну частину яких складали дитячі твори [88]. Він довільно сформував окремий розділ, що отримав назву «Діточі пісні, прозивання, передразнювання, насміхи і т. і.». Цей звід вмістив 44 зразки різнорідних текстів: колискових пісень, дитячих забавлянок, прозивалок, різноманітних приспівок до обрядів та ін. На жаль, збирач не зазначив точного місця запису дитячих творів. Обстежуваний район польових фольклорних подорожей дослідника був широкий – Буковина і Галичина. Відомий народознавець намагався всіляко популяризувати українську народну поетичну творчість, зокрема дитячий фольклор, і на сторінках багатьох неслов'янських наукових видань. Прикметно, що того ж року частина дитячих пісень у його записах, а серед них ігри-веснянки та загадки, були надруковані в берлінському виданні «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde».

Однак серед достатньої кількості видань українського дитячого фольклору зовсім незначну частину із них становили принагідні записи з мелодіями. З опублікованих видань XIX століття можемо згадати хіба що окремі зразки текстів.

Насамперед, єдину колискову пісню, що була вміщена в збірнику Марка Вовчка [15], кілька текстів знаходимо серед записів О. Гулака-Артемовського [63]. Одна із них – це чотири дитячі твори, що виконувалися, напевно, без перерви («А, а, а, а, люлечки, шовковії вірвечки», «А, а, а, а, люлі, чужим дітям дулі», «А, а, а, а, котку, не лізь на колодку», «А, а, а, а, кото чок, не йди рано в садочок»), інша - поширена в багатьох регіонах України колискова «Ой ходить сон коло вікон», а третя, власне, не є колисковою, але вона виконувалася при заколисуванні дитини (принаймні так зазначалося в примітці збирача). У фольклорному збірнику А. Рубця, окрім передруку колискової «Ой ти, коте, не гуди», зі збірки Марка Вовчка, опубліковано також одну дитячу забавлянку «Що сорока та ворона». Тут до дитячих можемо зарахувати відому пісеньку «Занадився журавель», яку

упорядник вмістив у розділі весільних. Нотації мелодій поданих матеріалів не було в жодному зі згаданих фольклорних видань.

М. В. Лисенко, основоположник української класичної музики і фольклорист, опублікував 13 номерів «танків та веснянок». У його зібраннях твори різноманітного дитячого репертуару були широко представлені хороводами та іграми «Огірочки», «У калача», «Горобейко», «Мак» (три варіанти). Цікаво, що два останні зразки визначалися як такі, що вільно одночасно живуть і в дитячому і в дорослому середовищі [59].

Відомий фольклорист І. Колесса записав у селі Ходовичах в Галичині 20 колискових пісень з мелодіями. Усі тексти поданих тут пісень при колисці дитини є характерними найперше для цього краю, а частина із них - варіанти творів, що були вміщені в «Етнографічному збірнику» [12] 1898 р. (т. 5). Вони вкладалися у шість типів мелодій, які виділив сам упорядник-етномузиколог.

Особливим ставленням до зафіксованих і поданих до друку народознавчих матеріалів характеризувалася і невеличка за обсягом збірка дитячого фольклору (всього 15 текстів) з Волині і Полісся, яку упорядкували Леся Українка та К. Квітка [21]. Місцеві пісенні елементи народних ігор та казочок, дитячі пісні супроводжувалися записами мелодій з голосу Лесі Українки. Схвально, що до окремих записів подаються варіанти подібних текстів з інших друкованих джерел. Прикметно, що усі наявні зразки фольклористка записала з власної пам'яті, ретельно відтворивши на папері те, що вона добре знала з часів дитинства, яке провела на Волині. Усі матеріали було занотовано точно і з винятковою деталізацією. Про це свідчать численні порівняння записів з варіантами текстів, відомих із багатьох публікацій та рукописних джерел.

Заслугує на увагу також відносно велике за обсягом зібрання фольклорно-етнографічних матеріалів з південної Київщини, що безпосередньо пов'язане з дитячим побутом та розвагами. Воно було вміщене в 9-му томі «Матеріалів до українсько-руської етнології» [57].

Видання охоплює широке коло питань, що пов'язані із фізичним та духовним зростанням дитини, а також відповідними народними звичаями, обрядами та віруваннями. Публікація містить цінні спостереження над різними аспектами ставлення до дітей з боку батьків, громади. Прослідковуючи за етапами розвитку дитини, автор відповідно розміщує й фольклорні матеріали, використовуючи близько 50 зразків колискових пісень, забавлянок, прозивалок, різноманітних примовок. Своєрідною властивістю цих записів є те, що їх представлено в контексті мінливого дитячого життя, прийнятно детального опису всіх обставин, що супроводжують виконання цих творів. Показово збагачує таке видання й покликання на численні варіанти пісень при колисці.

На сторінках «Матеріалів до української етнології» (МУЕ) за якийсь час вчергове з'являються тексти дитячого фольклору: деякі колискові та забавлянки, що були записані переважно на Гуцульщині. Вони своїми традиційними мотивами та образами були дещо споріднені з окремими попередніми публікаціями таких творів[68].

У той час окрім таких, подібних за обсягом, зводів дитячого фольклору деякі зразки текстів можна було зустріти у різноманітних виданнях українських фольклорних та етнографічних матеріалів.

Незначний розділ пісень при колисці (шість текстів) виокремлено у збірочці В. Данилова [69], одиничні фіксації дитячих творів та народних ігор друкували також Д. Яворницький [55], М. Номис [66], М. Данильченко [13] та ін.

Значущим, одним із перших фольклорних видань 20-х років ХХ ст., що вмістило й тексти дитячих творів, стала праця відомого українського музикознавця К. Квітки [85]. У збірнику, серед численних музичних фольклорних матеріалів було вміщено й колискові пісні, дитячі забавлянки, заклички (наприклад, до явищ природи), лічилки (зафіксовані на Поліссі), звуконаслідування тощо.

Велика кількість фольклорно-етнографічних матеріалів увійшла до праці Н. Заглади, що була написана на основі багаторічних стаціонарних спостережень над дитячим побутом і розвагами у с. Старосілля Остерського повіту [29]. Однак життя дітей цього населеного пункту, що було так майстерно висвітлене в усіх його подробицях і аспектах, минало немов поза тим часом, у який формувалася ця велична праця (1927-1929 рр.). Г. Довженок зазначала, що воно було цілком позбавлене сучасних прикмет нової української епохи. Адже тоді вже відбувалися значні зміни та зрушення (хочема наголосити – не в кращий бік), які аж ніяк не могли не вплинути на побут дітей та їхнє життя.

Добре спланований народознавчий характер ґрунтовного дослідження, ясна річ, не вимагав від авторки-упорядниці спеціального аналізу пісенних матеріалів, які вона використала у праці. Тексти, які власноруч записала сама Н. Загида та фольклорист-музикознавець М. П. Гайдай, стали помітним явищем у специфічній справі збирання і дослідження дитячого фольклору у першій половині ХХ ст. Великий обсяг, розмаїття жанрів, що представлені у книзі, продемонстрували активне його побутування в той період. Нотація мелодій значно підвищила цінність зібраних матеріалів та їх можливість бути вивченими поколіннями подальших українських дослідників.

Наступне популярне видання М. Нагорного і Г. Сухобрус «Українські народні колискові пісні» [84] вмістило на своїх сторінках лише найпоширеніші тексти українських колисанок і розшифровані мелодії до них. Матеріали було почерпнуто із рукописних фондів Інституту українського фольклору АН України та кількох друкованих збірників: М. Максимовича, Я. Головацького, Д. Ревуцького та інших регіональних. Аналогічні вибрані поетичні зразки творів дитячого репертуару вмістила збірка «Українські народні казки, легенди, оповідання і речитативні вірші для дітей» [83].

Актуальним виданням дитячого фольклору у період після Другої світової війни став збірник «Український дитячий фольклор» [81], який упорядкував В. Г. Бойко. Він використав найповніші і найкращі зразки з усіх

доступних друкованих джерел. Науковець лише зрідка звертався до рукописних фіксацій із фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського АН України. Саме цим, очевидно, пояснюється дещо обмежений обсяг збірника. Дослідник і упорядник у передмові до книги коротко схарактеризував тексти дитячого фольклору, поділив його на групи, здійснив короткий огляд наявної бібліографії. На жаль, учений тоді не запропонував власної системи розмежування численних пісенних та віршованих творів. В. Бойко розмістив матеріали за групами, що склалися з текстів одного або кількох жанрів. Помітним і значущим розділом збірника є сто десять нотацій мелодій до пісенних текстів, які відібрав сам упорядник.

Тексти дитячого фольклору, найперше пісні (переважно колискові, забавлянки) друкувалися і в популярних та масових виданнях останніх десятиліть ХХ ст. Окремі їх упорядники використовували також і рукописні джерела [60; 47]. А раніше не оприлюднені варіанти текстів дитячої творчості час від часу з'являлися й на сторінках місцевих збірників у регіонах України, а також у невеличких виданнях записів збирачів-аматорів чи носіїв-виконавців народної творчості.

Заслужують на увагу й публікації українського дитячого фольклору, що з'явилися поза межами України. На сторінках цих видань друкувалися тексти, що були зафіксовані як у місцевостях, що нині входять до складу нашої держави, так і серед українських мешканців інших слов'янських країн, зокрема Чехії і Словаччини. Багатою матеріалами, що мають для нас науковий інтерес, є збірка «З уст народу» [30]. У ній упорядник чи не вперше використав численні регіональні друковані видання Закарпаття 1920-30-х років, які для нас вже є певною бібліографічною рідкістю. Це, насамперед, різних часів граматики, річні календарі, місцеві часописи (газети і журнали), альманахи тощо. До прикладу, невеликий розділ «Примовки» (у календарі на 1929 рік) майже повністю складається з текстів різнопланового дитячого фольклору. Дослідники знайшли тут і пісні з розгорнутим сюжетом

(«Служив я пану», «Звідки ти, баране», «Іде баран бороздою» та ін.), і коротенькі приспівки до дитячих танців, і звуконаслідування та ін. У цьому реєстрі є чимало оригінальних текстів, які раніше взагалі не зустрічалися в публікаціях з інших місцевостей України. Це, зрозуміло, засвідчувало локальну специфіку текстів дитячого фольклору, що побутував тоді в регіоні Закарпаття.

В українських народнопоетичних збірниках, що побачили світ у Пряшеві, тексти творів дитячого фольклору, які були зафіксовані на території східної Словаччини, представлені окремими його жанрами (колискові пісні, дитячі ігри) [49].

1. 2. Дослідження дитячого фольклору

Грунтовне наукове вивчення текстів дитячого фольклору організовувалося не так швидко, як його збирання та публікація. Найперше, пильну увагу дослідників (як і записувачів) привертала українські колискові пісні. Такі твори стали об'єктом дослідження у статті М. Левицького, яка була оприлюднена у 1888 році в «Харківському збірнику». У праці автор на основі зібраних матеріалів (які зафіксував він особисто та ряд інших записувачів) намагався описати характер, ідейне спрямування, емоційну наснаженість творів дитячої групи. Насамперед із них цікаві спостереження та цілком справедливі зауваження дослідника щодо неординарного ставлення селян до своїх дітей у щоденному побуті. Він помітив, що під нібито зовнішньою своєрідною черствістю, що була викликана важким гнітом тодішніх економічних обставин, насправді часто приховувалися найщиріші й непоказні почуття любові й ніжності українців. Вони знайшли свій так званий вихід у дитячій поезії, що була спеціально створена / складена для дітей. Дослідник М. Левицький розглянув п'ятнадцять колискових пісень (поданих окремим блоком). Насамперед звернув увагу на зміст пісень, окремі текстові мотиви, місцевий характер діючих осіб, і пов'язав їх із реальним оточенням української дитини, обставинами її навколишнього життя тощо.

Абсолютна більшість дослідників цього питання у ХІХ ст. майже не цікавилася взаєминами дитячого фольклору із самими його носіями-виконавцями та слухачами і споживачами, а далі - його життям (побутуванням) у дитячому середовищі. Найбільший науковий інтерес вони проявляли до окремих творів, і то лише як до певних пам'яток давнини, як таких, які іще зберегли риси світогляду наших предків, давніх звичаїв та обрядів, традицій.

А з професійного погляду можливості проникнення завдяки їм у витoki музикального мислення української людини цікавився цими матеріалами етномузиколог К. Квітка [85].

До маловідомого підручника з української народнопоетичної творчості, який так і не був надрукований, автор цілого ряду праць з дитячого фольклору Г. С. Виноградов у 1941 році написав невеликий розділ «Дитячий фольклор і поезія пестування» [11]. Автор, спираючись на найвагоміші публікації відповідних текстів зібраних матеріалів, вперше зробив загальний огляд їх окремих груп та жанрів. Він детально зупинився на важливих питаннях походження та давніх джерелах творів дитячого репертуару, а також їх різноманітних форм, особливостей виконавської майстерності тощо. Г. Виноградов як і в попередніх своїх працях, так і тут провів чітку межу між «дитячим фольклором» і «поезією пестування». Вчений усе ж таки припустив можливість незначної взаємодії цих ділянок народної поезії і наголосив на суттєвій різниці між ними.

Підсумковий загальний огляд основних віршованих жанрів українського дитячого фольклору, їх поширених тем, сюжетів та образів зробив В. Г. Бойко у статті «Дитячий фольклор - важливий засіб трудового й естетичного виховання наймолодших» [5] та в передмові до свого збірника «Український дитячий фольклор». Загалом серед великої кількості творів дослідник насамперед виділив колискові пісні, пестушки та потішки, дитячу календарну поезію, дражнилки, скоромовки, лічилки, небилиці, жартівливі дитячі пісні, ігри. Учений коротко зупинився на специфічних рисах цих

жанрів, визначив різноманітність шляхів виникнення та поступового розвитку цих творів.

У другій половині XX століття поживавлений інтерес до цієї ділянки народної поетичної творчості виявився і в працях, що пов'язані з історією та теорією народної педагогіки, з практичними проблемами використання художнього слова (і текстів фольклору) у виховному процесі [79; 76; 75].

Як з'ясувалося, упродовж тривалого часу на сторінках різноманітних місцевих видань накопичилося чимало цікавих матеріалів з українського дитячого фольклору. Однак увага записувачів до різних його жанрів проявлялася дуже нерівномірно. Це залежало від кількох факторів: насамперед від поширеності / непоширеності певної групи творів і, очевидно, від специфічних труднощів, які виникали при фіксації дитячого репертуару від його носіїв-виконавців. Виявляється, що найбільшу частину публікацій складають колискові пісні, чимало зібрано народних ігор, значно менше - пісень, які виконують самі діти. Такий специфічний розподіл уваги до цих матеріалів спостерігається і в тій незначній кількості наукових розвідок, про які вже мовилося вище.

Відносно давні твори українського дитячого фольклору відзначаються широкою різноманітністю щодо походження, вікової призначеності, особливостей побутування і функціонування, виконання. Різноманітні теми, сюжети, персонажі творів, художня форма, в якій вони втілюються дуже різні. На перший погляд вони можуть видатися непідвладними будь-якій систематизації та класифікації. У такий спосіб вона є необхідним початковим етапом осмислення цих матеріалів, частини яких мають відповідне місце і знаходяться між собою у певних взаємозв'язках.

Переважає більшість збирачів, упорядників та дослідників текстів українського дитячого фольклору дотримуються чіткого принципу диференціації таких творів, виходячи насамперед із віку дитини. Вони справедливо виділяють як один пласт колисанки та забавлянки, а другий –

широкий репертуар самих дітей. У межах кожного із них дослідники вже давно розрізняють дрібніші сукупності творів, поділених на жанри.

Дослідник Г. Виноградов виділяв у дитячому виконавському активі календарний фольклор, «просто пісні» (за визначенням самих виконавців), «пісні-звертання», «віршики-небувалиці», «зачіпки», «лічилки і жеребкуванки», «скоромовки», дитячі «прозивалки, примовки», та інші невіршовані жанри. Його колега, авторка наступної монографії про дитячий фольклор, О. Капиця, не претендуючи на вичерпність схеми (яку вона запропонувала) поділу таких текстів, дещо деталізувала склад першої групи творів, виділяючи в ній далі, окрім колискових іще «пестушки», «потішки» та дитячі «примовки». А в групуванні наступної в основному дотримувалася класифікації Г. Виноградова, розподіляючи тексти на окремі розділи та жанри.

Дещо іншого принципу класифікації дитячих творів, на відміну від усіх попередників, дотримувався у своїй монографії В. П. Анікін. Він прийняв рішення розглядати такі тексти насамперед із урахуванням соціального середовища, в якому вони побутували. Виходячи із цього дослідник визначив такі три основні «групи: 1) тексти, що були складені дорослими спеціально для дітей; 2) твори, що остаточно втратили своє значення в житті дорослих людей і перейшли до дітей; 3) тексти, що створювалися самими дітьми». Г. Довженок вважає, що хоча й така запропонована схема виглядала тоді досить послідовною, усе ж вона не була повністю позбавлена від тих складностей, що виникали при класифікації дитячих текстів. Найперше, дуже важко зараз визначити походження переважної більшості творів дитячого фольклору.

Неординарним підходом щодо класифікації творів дитячого поетичного фольклору відзначається стаття фольклористки Е. Литвин. Дослідниця трохи переосмислила основні критерії поділу таких текстів на першому етапі їх упорядкування і систематизації. Вона раціонально поділила репертуар дитячих пісень «на дві групи: 1) твори для найменших, що лише оволодівають рідною мовою; 2) твори для дітей, що активно володіють

словом». Так, наприклад, дослідниця віднесла до першої групи колискові пісні та різнопланові дитячі забавлянки. Крім того, тексти деяких пісень про певних тварин і птахів, у тому числі й таких, в сюжеті яких використано принцип кумулятивності. Виділена друга група трохи більша й різноманітніша. Вміщені тут твори за причетністю до гри поділяються на два підрозділи. Ті дитячі фольклорні жанри, що становлять перший із них, авторка назвала «словесно-ігровими», а жанри, що увійшли до другого - «власне ігровими». Очевидно, що такий підхід, в її баченні, базувався на широкому розумінні поняття гри, у яке вона фактично вклала більшість аспектів найперше духовної діяльності дитини. Зрозуміло, що в грі дитина пізнає свої перші слова, а далі формує найпростіші уявлення. Наступним кроком є оволодіння словами та поняттями, за допомогою яких вона буде свій внутрішній, особливий, сповнений фантастики світ. Фольклористка Е. Литвин наголошувала на безпосередньому зв'язку словесно-ігрових текстів (пісні-діалоги, небилиці, «зачіпки») з активною дитячою допитливістю, прагненням пізнання оточуючого світу природи. Доцільність об'єднання цих жанрів в одну групу видається Г. Довженок [27] обґрунтованою й зваженою. Що стосується дитячих творів, задекларованих як власне ігрових, то зміст цього широкого поняття, внаслідок побіжності викладу і недостатньої розвиненості окремих його положень не зовсім чітко окреслений авторкою такого підходу. Дослідниця, з одного боку, зараховувала до ігрових цілий ряд жанрів (лічилки, ігрові пісні й приспівки, заклички, частушки, прозивалки). З іншого - власне ігрові твори Е. Литвин характеризувала як такі, що є «важливою, необхідною частиною гри», тобто значно звужувала цей ряд дитячих творів.

На думку Г. Довженок, немає достатніх підстав однозначно зараховувати до ігрових такий широкий ряд текстів, як це зробила Е. Литвин. За задумом авторки, розподіл усього дитячого репертуару на «пісні словесно-ігрові та пісні власне ігрові» вона здійснювала «в залежності від характеру гри і ролі в ній поетичного тексту». Однак розміщення в одному ряду

«власне ігрових пісень таких різноманітних творів, як, наприклад, прозивалки та пісні, що виконуються в певних традиційних іграх, видається нам недостатньо аргументованим» [27, с. 33].

Інший дослідник дитячого фольклору В. Василенко обрав за основний критерій його поділу функціональну роль творів. Це, у свою чергу, зумовило неоднозначне виділення в усьому масиві дитячого фольклору таких двох груп: 1) творів, що пов'язані з ігровими діями; 2) творів, які обов'язково займають дітей своїм словесним змістом і виконуються незалежно від ігрових дій. Твори другої групи фольклорист також називав поезією словесної гри й відносив до них пісні колискові, різноманітні заклички (наприклад, до явищ природи), «потішки», скоромовки, небилиці, прозивалки. Отже, вони охоплювали всі різновиди дитячого фольклору, що не були пов'язані з рухливими іграми. Розробник такої ідеї вкладав у поняття словесної гри досить широкий зміст.

Зібрані матеріали з українського дитячого фольклору (як ті, що були почерпнуті із друкованих збірників, так і окремі тексти, зафіксовані польовим методом) дозволяють застосувати загальні принципи їх поділу, що свого часу запропоновані Е. Литвин. Ці підходи приваблюють насамперед обов'язковим врахуванням найвагомішого показника рівня розвитку дитини – мовлення. А від нього найперше залежить форма її взаємин з народною поетичною творчістю. І, що цікаво, за спостереженнями дослідників, як майже не буває дуже різких стрибків у процесі опанування дитиною мови, так само не можна провести чіткої межі між творами для найменших виконавців і творами для дітей, що вже активно володіють словом. Буває так, що частина зразків творів, адресована найменшим дорослими, може разом із тим входити до дитячого репертуару.

Під час розподілу матеріалів у межах визначених розділів переважаючим є насамперед критерій функціональної призначеності текстів. Це дає можливість досить легко виділити в першій групі творів жанри колискової пісні та дитячої забавлянки.

Використовуючи той самий критерій з урахуванням ступеня вияву в творах ігрового початку, ми розрізняємо в другій групі, з одного боку, такі види, які мають безпосереднє відношення до гри, а з іншого такі, що з нею взагалі не пов'язані, позаігрові. Варто зауважити, що й цей поділ, та й сам термін «позаігрові жанри» мають щодо творів дитячого фольклору умовний характер. Уже давно стало хрестоматійним твердження про те, що сутністю дитячого життя-буття є гра в найширшому розумінні цього поняття. Окрім того, серед численних зразків текстів, які Г. Довженок умовно назвала позаігровими, вона схильна поряд з «а) дитячими піснями «про навколишнє життя», закличками та примовками, календарно-обрядовими творами, прозивалками виділити групу творів, у яких порівняно з названими ігрове начало простежується виразніше» [27, с. 34-35]. Услід за Е. Литвин Г. Довженок окреслила їх терміном б) «словесно-ігрові твори». Однак, невелике коло різновидів, введених сюди, трохи інше, у порівнянні з матеріалами, які розглядала Е. Литвин. Серед них тексти небилиць, безконечних пісеньок та численних невеличких діалогів, ситуативних творів, звуконаслідувань, скоромовок. Тексти творів згаданої групи, зокрема останній різновид, утворюють своєрідний місток між позаігровим та власне ігровим поетичним репертуаром дітей. До нього вона зараховує лічилки, ігрові пісні, приспівки, примовки та діалоги.

У ході виділення окремих жанрів та їх різновидів у межах ширших рубрик значна розноманітність дитячих творів ускладнює користування якимось одним критерієм відбору текстів. Працюючи з текстами дитячого фольклору враховуватимемо їх конкретно-ужиткову функцію, специфіку побутування та виконання, особливості художнього відтворення дійсності, своєрідність форми та ін.

РОЗДІЛ 2

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ: КОЛИСКОВІ ПІСНІ ТА ЗАБАВЛЯНКИ

2. 1. Колискові пісні

Високопоетичні твори, складені для дітей - колискові пісні викликають у їх носіїв та виконавців захоплення надзвичайною простотою, безпосередністю думки, неабиякою ніжністю. У них насамперед віддзеркалюється непоказна щирість у ставленні до малої дитини, любов до неї, пестощі, якими її оточено в сімейному колі. Це саме ті пісенні мініатюри, які слухає дитина, щойно народившись на світ. Часто вони є тим зелом, що згодом буває добірним колоссям поетичності в душі уже дорослої української людини.

Фактично колискові пісні є в усіх народів світу. Вони мають багато спільних рис, що може пояснюватися аналогічністю їх функцій, єдиної чи подібної психологічної основи, на ґрунті якої постав цей жанр народної поетичної творчості. Колискова пісня покликана до життя реальними потребами дитячого віку. Тривалий та міцний сон дитини є однією із першочергових заporук нормального її подальшого розвитку. Цей твір стає першим художньо оформленим звертанням до дитини. Їй уже притаманне у ранньому віці формування відчуття тонкої інтонаційної, ритмічної організації звуків. У давнину колискові побутували в кожній селянській родині. Хранительками й виконавицями колисанок, як правило, були жінки. У багатодітній хліборобській сім'ї обов'язки няні часто виконували старші діти, насамперед дівчатка. Вони, пройшовши відповідну «науку» іще в дитинстві, змалку набували важливих знань та навичок для майбутнього життя. Головним серед них було природне вміння заколисувати чи забавляти дитину ніжною й милозвучною піснею.

Важливих народознавчих питань походження та розвитку колискових пісень торкалося багато записувачів і дослідників, які вивчали цей жанр. У прагненні збагнути його глибинну природу, виявити справжні джерела,

фольклористка Н. Еліаш беззастережно виводила колискову пісню із давніх замовлянь. Вона вважала безсумнівним магічний характер та функцію найдавніших колісанок. Цікаві власні думки про специфіку давніх колискових пісень висловила у своїй праці й А. Мартинова. Першочергову увагу приділила цьому аспекту Г. Барташевич. Дослідниця, погоджуючись в основному із міркуваннями щодо давності походження цього жанру, заперечила твердження своєї попередниці Н. Еліаш про те, що в генезисі колискових пісень важливу роль відіграли певні магічні дії та ритуали. Народнознавиця зробила беззастережний висновок про те, «що зв'язок колісанки із замовляннями, коли він і був, більше виявився зовні, в особливостях виконання, ніж став наслідком спільної їх сутності».

Записи колискових пісень є досить пізніми і вони, на думку українських фольклористів, не є цілком достатнім матеріалом для категоричних тверджень щодо походження цього жанру. Народнознавчі спостереження В. Єлатова були досить вчасними. Вони дають можливість зробити певний висновок, який відрізняється від тверджень Г. Барташевич, і підтвердити деякі міркування В. Анікіна. Цілком можливо, що помічена В. Єлатовим спорідненість інтонаційної будови колискових із окремими замовляннями - не випадкова - зовнішня, а спричинена їх спорідненістю. Українська колискова пісня виконувала приблизно таку ж функцію, що й наші замовляння, - привернути (або відвернути) певну якість чи дію, свідченням чого є, на думку Г. Довженок, «стислі, формульного характеру побажання дитині, добре збережені давнішими і сучасними записами» [27, с. 37]. Цікаво, що мотив закликання сну до дитини, що акцентується у багатьох піснях, іноді може перегукуватися із замовляннями від «крикливців», які були відомі у чималій кількості записів ХІХ ст.: «Добри вечір вам, кури-куриці, візьміть у мого хрещеного рожденного младенця крикливці, ніжками розгрибїть, крильцями розмитїть, а мойому младенцеві принесїть сон з усіх сторін» [57].

Характерною рисою для колискових пісень є наявність у текстах своєрідних заспівів і приспівів, що представляють собою ритмічне повторення певних слів чи звуків, своєрідних звертань. А найуживанішими в українських колискових є різні варіанти слова «люлі», що використовується у якості заспіву чи рефрену, а також іноді зустрічається і в піснях інших жанрів, зокрема календарно-обрядових піснях.

Такий заспів, будучи своєрідною інтродукцією до твору (або його численні похідні - «люлесі», «люлечки», «люлята», «люлі-гулі» та ін.), а також ритмічно розспівувані в такт гойдання колиски дитини «а-а-а» рідше - «баю-баю», часто складають його необхідну організуючу основну частину і пов'язані з першим рядком римою:

«Ой люлі, люлечки
Мотузяні вервечки» [34].

Українська колискова пісня справедливо може бути названа інтимним жанром дитячої народної поезії. Вона із самого задуму зовсім не розрахована на стороннього слухача. Це, ясна річ, підвищує її щирість і безпосередність. Колисанка увібрала в себе і відтворила у високопоетичній формі дуже не простий світ української матері (пригадаймо, наприклад, твори Т. Шевченка на цю тему). Колискова пісня безпосередньо спрямована до об'єкту співу – немовляти. Вона може бути також звернена і до дітей вже значно старших, які часто виконували в родині обов'язки хатньої няньки. У текстах творів цього жанру є широкий простір для імпровізації. Це надає деякі можливості для повноти вираження глибоко особистісних почуттів і думок, глибоких переживань, вираження свого життєвого досвіду. Уважні спостереження над самими текстами творів виявляють їх певну гнучкість, значну варіативність. Як виявилось, тут дуже мало творів ідентичних. Однак основа цих можливих імпровізацій міцно закріпилася нашою народною традицією в невеликій кількості мотивів. Їхнє варіювання і мистецьке поєднання практично необмежене, яке породило значну кількість своєрідних високохудожніх текстів. Серед колискових пісень зустрічаються й не менш значущі

оригінальні пісні, які склали / створили талановиті виконавці-імпровізатори. Напевно, поштовхом до такого віршування стали предмети, явища чи певні звуки, які сприймалися самим виконавцем безпосередньо:

«Колисочка хить-хить,
А Панасик спить-спить.
Колисочка хитнулася,
Панасику тикнулося.
Воріточка скрип-скрип,
А Панасик спить-спить,
Воріточка вклякнулися,
Панасики проснулися» [91].

Відносне розмаїття колискового репертуару, різноманітність тем, сюжетів та образів, певної емоційної насиченості текстів сприяли закономірному прагненню видавців та дослідників погрупувати (покласифікувати) їх для докладнішого, чіткішого осмислення. Сучасна специфічність конкретних матеріалів диктує нашим фольклористам той чи інший підхід до вивчення питання. Певних критеріїв дотримувалася Г. Барташевич, розглядаючи колискові пісні «в тій послідовності, яка випливає з принципів народної педагогіки, з тих принципів, що лягли в основу класифікації дитячого фольклору Є. Ф. Карського». За особистими спостереженнями авторки вони «легко розпадаються на тематичні групи, об'єднуючись навколо основних образів».

Тривалий період українські колискові пісні не ставали предметом окремого спеціального дослідження. Актуальне питання їх систематизації окремо не виносилося на широкий загаль. Однак досвідчені упорядники відповідних збірників фольклору, оприлюднюючи на сторінках книжок опрацьовані матеріали, у такий спосіб засвідчували свою непорушну точку зору із цього питання. Показовим у цьому плані є вдало скомпонований збірник «Коліскові пісні», упорядники якої (Г. Сухобрус та Й. Федас)

виділили основні теми і властиві сюжети цього жанру: «Мати, дитина», «Колисочка», «Сон», «Котик».

Широка тематична різноплановість колискових, а також деяка строкатість і різноманітність сюжетів та образів, думок у межах окремих творів створюють неабиякі труднощі для їх чіткої систематизації й класифікації. Г. Довженок вважає за доцільне використати досвід фольклористики А. Мартинової і погрупувати окремі мотиви та утворювані ними сюжети. Вона наголошує, що більшість колискових пісень українців складається з певних мотивів, так званих «типових місць» - «*loci communes*». Вони поступово мандрують із твору в твір і набувають певних рис, притаманних лише цьому явищу: «...не зв'язані з певним сюжетом, використовуються в різних творах і в словесному оформленні набирають відносно стійкого вигляду».

У основу загальної класифікації колискових пісень А. Мартинова поклала їх форму (найперше, імперативну, оповідальну). Г. Довженок запропонувала піти традиційним шляхом, групуючи колискові (за їхніми сюжетами та мотивами) за змістом твору. У першій групі спочатку об'єднуємо тексти пісень про саму дитину, її спокійний сон, харчування, а також про лагідних і милих тварин та птахів, які виявляють певну турботу про неї. У другій групуємо твори, які відбивають звернуті до дитини думки й почуття матері. Разом із тим у таких піснях мама подумки звертається і до своєї власної долі. Третя група охоплює переважно пісні з персонажами тваринного світу. Вони вже традиційно сюжетно не пов'язані з образом самої дитини. Варто сюди ж зарахувати й колискові з людськими персонажами (їх порівняно небагато!).

Запропонований поділ колискових Г. Довженок, разом із тим, дещо відрізняється від усталеного. Звичайно, що вона допускає можливість приналежності пісні з одним і тим же персонажем до різних груп (яскравим прикладом тут може бути пісня про kota, яка належатиме відповідно до

першої й третьої груп). За основу поділу вона взяла те, яке місце в конкретному сюжеті чи мотиві займає образ дитини в колисковій.

У нашій традиційній народній моралі упродовж тривалого часу виробився й утвердився однозначний погляд на дитину, як на певну втіху й щастя. Адже прихід на світ нової людини був неабиякою подією. «Появу нового члена хоть-би як численної сім'ї селянин завсідги вважає гараздом, потішає себе, що... «де доньок сім, там доля всім» ...Діти є тим чинником, що впливає на щасливість селянина: при дітях він може бути щасливим, без дітей вже є нещасливим» [дерлиця]. Однак дуже важкі економічні обставини, злигодні, які постійно супроводжували життя селянина упродовж багатьох віків, тяжка щоденна робота, умови існування родини нерідко не дозволяли батькові - годувальнику сім'ї, проявляти свої справжні почуття навіть у найтяжчі хвилини горя - втрати рідної дитини. Тому що навіть тоді головною його турботою залишалася доля решти дітей. Зрозуміло, що під «твердою» оболонкою показової зовнішньої черствості усе ж приховувалася щира любов і прив'язаність до своїх дітей. Такі акумульовані глибокі й тонкі, справжні почуття до дитини виливалися у високопоетичні народні твори.

Мабуть першою і найголовнішою турботою кожної української матері є сон немовляти, а далі - його здоров'я, благополучне зростання, насущні потреби. Усе це відбилося в багатьох сюжетах та мотивах колискових пісень. Багаторічні дослідники цього жанру не раз вказували, що персоніфіковані образи Сну та Дрімоти у різноманітному східнослов'янському фольклорі висвітлили давні уявлення наших мудрих предків про сон не як властивий людині фізичний стан, а як привнесений іззовні. Їхня спільність для слов'янських колискових, стійкість сюжетів та мотивів, що іноді розвиваються у досить своєрідні сюжети, є переконливим свідченням давності самого жанру. Досить поширена в усіх місцевостях України, одна із найпопулярніших колискових пісень, яка вперше оприлюднена близько 150 років тому, часто фіксується й у наш час:

«Ой ходить сон коло вікон.

А дрімота коло плота.

Питається сон дрімоти:

- Де ми будем ночувати?

- Де хатонька тепленькая,

Де дитинка маленькая,

Там ми будем ночувати,

Мале дитя присипляти» [40].

Ці відомі рядки у більшості випадків усе ж залишаються незмінними. Несуттєві видозміни створюються хіба що за рахунок значного скорочення обсягу тексту (рядків) або приєднання до нього додаткових незначних мотивів. Своєю присутністю Сон та Дрімота благодійно впливають на дитину, прагнучи бути якомога ближче до неї («Ти ляжеш у ніжках, а я ляжу в голівках»). Іноді вони можуть також ділити між собою певні обов'язки («Ти будеш колисати, а я буду присипляти»). Відносна самотійність окремих мотивів закликання сну, які іноді в досить стійкому вигляді фігурують у багатьох текстах творів («Прийди, сонку, в колисоньку, приспи мою дитиноньку...»), дозволила відомій дослідниці колискових пісень А. Мартиновій зробити припущення про те, що саме вони «є найбільш давніми, а сюжетні оповіді про Сон та Дрімоту виникли пізніше і приєдналися до формули-звертання, що мала спершу, очевидно, заклинальну функцію».

У деяких інших колискових піснях прослідковується вже певне, так зване, роздвоєння образу Сну. Справа в тому, що здатністю природно присипляти дитину володіє хіба що чарівне «спання», яке він (тобто сон) носить із собою:

«Ходить Сонко по улиці,

Носит спанє в рукавиці» [61].

Подальший розвиток відомого мотиву призвів до появи інших творів, де оте «спання» замість Сну розносить новий персонаж - коток:

«Ходить коток по ролю,

Носить сонок в рукаву,
 Носить, носить та й продає,
 А нашому Шурочці так дає.
 Чужим діткам по жменечці,
 А нашому Шурочці по мірочці» [35].

Варто зауважити, якщо оті чарівні Сон та Дрімота вірогідно належать до міфічних істот, то в колискових піснях вони поступово перетворилися на справжні поетичні образи, які мають антропоморфний характер і здатність усе відчувати або робити власний вибір між дітьми. Така зовнішня привабливість природно проявилася у властивих людині рисах, де Сонко має чорні брови, носить білу сорочку або червоний жупан та ін.

Певна частина колискових складена як пряме звертання до маляти із побажаннями сну дитині («Ой спи, сину...», «Ой спи, дитя...» та ін.). У переважній більшості таких текстів, воно фактично становить своєрідний зачин твору, і лише в одиничних випадках може розвиватися в невелику колискову пісню:

«Ой ну-ну-ну, котино,
 Засни, мала дитино,
 Засни, засни, задрімай
 Та й нічого не думай,
 Тільки спатки й думай» [36].

У таких текстах дитині пропонується й визначена винагорода за сон, а самі місця сну пропонуються такі, де малеча відчувала би себе особливо затишно й спокійно:

«... А [Панасу] калачі,
 Щоб спав удень і вночі,
 А вночі на печі,
 А вранці на лавці,
 Вранці - на лавці,
 А вдень - у колисці,

А ввечері - у сінях
 На пухових подушках.
 Мати буде сповивати,
 [Панасика] годувати» 91].

Специфічна й малодосліджена у фольклорі тема сну (й усе, що пов'язане із нею, особливо – снотлумачення) та заколисування дитини характерна насамперед для мотивів, де окрім маляти з'являється й ще одна (фактично тут постійна) дійова особа – кіт. Його дії і вчинки так чи інакше пов'язані з дитиною. Популярність таких колисанок у свій час привернула увагу записувачів та дослідників таких пісень. Українські матеріали у цьому плані досить багаті. Схожі тексти творів складають майже половину відомих сюжетів та мотивів колискових пісень. Поширені пісні про кота відомий фольклорист В. Анікін вважав безперечним прикладом певної еволюції творів, які поступово втратили елементи давніх українських уявлень: «Давня основа цих пісень виникла в безсумнівному зв'язку з якимось повір'ям про те, що мирне мурчання кота в домі приносить сон і спокій дитині». Народознавчі свідчення одного з дослідників Поділля Н. Данильченка можуть бути на користь міркувань В. Анікіна. Цей фольклорист серед багатьох інших етнографічних відомостей записав коротке народне уявлення про те, що «кішка створена Богом і визнається істотою доброю і другом людини. Їй приписують здатність оберігати людину від усього злого» [данильченко].

Поширені фольклорні мотиви, де отой міфічний кіт бере безпосередню участь у присиплянні дитини, відомі в багатьох країнах світу у різноманітних варіантах та видозмінах. Малою чи дорослого кота (сіренького, біленького, волохатого, муругого), одного або двох, іноді кошенятко запрошують до хати заколисувати (колисати) малу дитину. Буває й так, що йому можуть пообіцяти певну плату за його «роботу» («Дамо тобі папи да у твої лапи; дамо тобі сала, щоб дитина спала») [максимович]. Трохи менше розповсюджений в Україні досить популярний у сусідній білоруській

колисковій поезії сюжет «У котика, у kota була мачуха лиха». Цікаво, що в ньому поєднуються одразу два мотиви: запрошення до праці та винагороди kota. І все це спокійно уживається у колискових піснях.

У таких текстах котик або сам заколисує дитину, або якимсь чином сприяє її сну. Він ловить мишку, яка допомагає дитині заснути: збирає малому соломки в голівки та ін. Давня тема сну дитини може також містити своєрідний мотив зі звернутим до того ж kota або до голубів застереженням - «не ходи ...не буди», «не гудіть ...не збудіть». Такий мотив, незалежно від головного персонажа, розробляється дещо подібно:

«Коту сірий, коту білий,
Не ходи по хаті,
Не цокоти чобітками,
Не збуди дитяти.
Воно іще манесеньке
І спатоньки радесеньке.
Ой люлі, люлі,
Прилетіли гулі
Та й сіли на люлю.
Ой ви, гулі, не гудіть
Та по хаті не ходіть,
Платончика не збудіть.
У нас хата [тепленька]
І дитина маленька,
Вона спаточки раденька» [91].

Традиційно, кіт із його неодмінною сонливістю, мурчанням мав бути дитині не лише за приклад, а й виступав у якості своєрідного оберега, який перебирав на себе всеможливе лихо і біду:

«...Ой на kota воркота,
На дитину дрімота!
Ой на kota все лихо,

Ти, дитино, спи тихо!» [73].

Аналізована тема сну природно притягує до себе й непоодинокі мотиви застереження-погрози. Вони, як правило, адресовані дитині, яка «хоче спати, та й не спить». Такий мотив іноді може виступати і як самостійна колискова приспівка (зрідка), і в сукупності з іншими:

«Ой ну люлі, люлі,
Налетіли гулі.
Ой ви, гулі, не гудіть,
Дитиноньки не будіть,
В нас вона маленька,
Спати раденька.
Хоче спати, та й не спить,
Дайте прута, будем бить,
Будем бить, вибивать,
На мороз викидять,
А з мороза в хату брати
Та у люлі колихати» [34].

Художньою видозміною цього мотиву є вираження певної погрози, що переноситься з дитини на kota, який, часто мало чим відрізняючись від попереднього, разом із тим поєднується з іншими епізодами, утворюючи в такий спосіб вже новий сюжет:

«Вона хоче, та й не спить,
Дайте дубця kota бить,
Щоб не вчився так робить.
Щоб учився робити,
Черевиченьки шити» [58].

Разом з тим, серед колискових пісень є й частина таких, які містять щирі побажання немовляті здорового сну, доброго зростання, розуму, щастя та ін. Насамперед такі твори уможливають вести мову про спільність природи цього жанру із давніми замовляннями. В основі змісту таких текстів

закладене природне бажання матері бачити свою дитину розвинутою, розумною і щасливою:

«Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Соньки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки» [62].

Отже, в українських колискових щирі побажання дитині займають неабияке місце. Чимало із них лаконічні й виразилися у формі стійких словосполучень.

Іноді трапляються колискові пісні родинно-побутового змісту, у яких зображення певної події чи конфлікту може відзначатися своєрідною відстороненістю чи об'єктивізацією. Але такий прийом для інших колискових пісень, у яких також у центрі образ матері з її одвічними радощами й печалями, обов'язковими роздумами про долю дитини, як правило, не характерний. У таких текстах виклад ведеться від третьої особи. Це звичайно надає таким творам виразно епічного звучання, не зважаючи на наявність оціночного, а часом і моралізаторського елемента:

«Мати сина колихала,
Ні дня, ночі не доспала,
Та й думала: добрий буде,
Під старість її прогодує.
А ж він удався п'яниченька:
Де горілку чує, там ночує,
А де мед-вино, там і днює;

Іде додому - викрикає,
 Свою неньку виганяє:
 - Іди, нене, пріч од мене,
 Будуть, нене, гості в мене,
 Усе пани у жупанах,
 А ти, нене, в сірячині» [31].

Зі сказаного вище висновковуємо, що українська колискова - явище багате й різноманітне. Визначене наперед призначення не заважає їй служити певною формою висловлення високого людського почуття, яке виявляється в любові й прив'язаності до дитини. Усі ці речі проявляються у конкретних темах і сюжетах, в усній поетичній системі творів. В українських колискових – завжди ясний, веселий світ, сповнений фантазії й гумору, часом дещо ідеалізований. Часто його центром є сама дитина, яку заколисують. Лагідна й щира материнська пісня оповідає і про справжнє життя, яке її оточує, і про предмети та явища, а також живі істоти, про основні закони й норми, що панують у цьому світі. Буває й таке, що мати може виливати в такій пісні і свою зажуру й печаль, сумніви й переживання за долю дитини. Спершу вона заспокоює немовля розміреним ритмом, слабкими інтонаціями, поки іще незрозумілим й для неї самої, але лагідним набором звуків. Трохи згодом мати звертається уже до більш розвинутого інтелекту свого малюка.

2.2. Забавлянки

Інший жанр творів для дітей - забавлянки (утішки). Вони виявляють близьку спорідненість з колисковими піснями відносно загального призначення. А воно насамперед полягає у сприянні швидкого розвитку дитини, спільності окремих сторін художньо-образної системи. Однак конкретне призначення забавлянок прямо протилежне основній функції колискових пісень, адже вони мають максимально активізувати рухливість дитини, пришвидшити процеси мислення, сприяти виклику в неї лише позитивних емоцій. Наспівність колискових замінюється жвавистістю, активними жестами, мімікою виконавиці.

Характерним місточком від колискових пісень до забавлянок, є гойдання дитини (вмостивши дитя) в колисці. Воно супроводжувалося співанням коротеньких пісеньок-приспівок, які часто починалися звуконаслідувальними словами «гойда», «хиті-хиті» та ін. [мат. До укр.-рус.].

Склад забавлянок неоднорідний не лише з погляду окремих аспектів у їхньому виконанні, а й за постанням. Матеріали, які є у нашому розпорядженні свідчать про їх властивість адаптуватися й фіксувати у своїх межах тексти інших жанрів усної творчості у переробці. Піднесений бадьорий ритм, жартівливий тон першоджерела – це ті основні фактори, які сприяють такому легкому переходу.

«Запряжемо котка в санки

Та поїдем до Оксанки,

А Оксанка рада буде,

Вареничків роздобуде» [37].

Прикметно, що серед творів цього жанру є чимало й таких, що перекочували із загальнонародного репертуару. Вони прийшли в основному із маси жартівливих або танцювальних пісень, переважно зі змістом, ще недоступним малій дитині.

Наші дитячі забавлянки - надзвичайно доречна й вдала форма спілкування дитини з дорослими (найперше з батьками).

Переглянувши тексти і виходячи з характеру зібраних матеріалів, доцільно буде виділити в них забавлянки, які супроводжували усі види дій з малечею (підкидання, хитання, ігри з ручками, ніжками тощо), а також пісні, які з такими діями не пов'язані. Переважна більшість творів, які ми відносимо до першої групи здатні задовольнити потреби дитини, а також малят, які ледь-ледь тільки починають сприймати слова рідної мови. А тексти другої групи, у яких увага була зосереджена вже на слові, співалися переважно для дітей двох-трьох років. Адже це той період, коли вони активно опановують мовою й мовленням своєї мами.

Одну із таких забавлянок для дитини із покачуванням-перекиданням дитини з руки на руку записано на Буковині в селі Веренчанка Заставнівського району:

«Печу, печу папку,
Кладу на лопатку» [70].

Ми помітили, що більшість відомих нам забавлянок складають твори першої групи. Це насамперед визначається певною традицією виконання або впливає з самого змісту текстів. Усі забави з дитиною ретельно пристосовані до її віку. Серед них є такі, що виконуються, коли дитина ще не встає. Інші тексти складені до того рівня зростання, коли дитя вже мусить сидіти. Іще інші створені для трохи вищого розумового розвитку, коли вона бодай мінімально володіє мовою. У вітчизняних фіксаціях своєрідні твори-супроводи до розтягування ручок, погладжування, перших хвилин на ніжках чи перших кроків представлено дуже обмеженою кількістю текстів:

«Оце раз, оце два,
Оце три, оце чотири,
Оце п'ять, оце шість,
Оце сім, оце вісім,
Оце дев'ять, оце лин,
... Оце шука з Кременчука,
Оце карась затрепетавсь,
Оце заввишки - вставай з колиски» [41].

Легка дія перекочування голівки з руки на руку супроводжувалася короткою пісенькою «Печу, печу хлібчик» («Печу, печу папку», «Валю, валю колачик»). Тут, як правило, видозмінювалися тільки рухи відповідно до завершальних слів цієї забавлянки. Далі при словах «Бух у піч!» рухали голівку дитини назад, підкидали її, або, поклавши в ліжечко, тихенько тягнули за ніжки, й проказували: «Тягну папку з печі!» або подібне.

Під час виконання забавлянки «Зайчик» імітують дещо інші рухи з голівкою дитини. Взявши її за вушка, починають повертати то вправо, то

вліво, в такт примовляючи різні побажання. Коли вимовляють завершальні слова - злегка потягуть дитину за вушка.

Досить поширеною майже в усіх східнослов'янських народів є давня забавлянка «Сорока». Текст її зустрічається і в українській народнопоетичній творчості в багатьох записах та варіантах. У переважній більшості фіксацій вона закінчується імітацією дитячими ручками лету чи сороки, чи сороченят а також опусканням ручок на голівку маляти:

«Гай, гай, полетіли в гай,
На бабину хату сіли
Молочко пити,
Кашку їсти» [31].

Різниця між варіантами, найперше, полягала в діях сороки та видах тих робіт, в яких малий нероба не брав участі: води не носив, діжі не місив, хати не палив, дітей не доглядав і т. д. За це його й карали, і він залишався без смачної каші.

«Сорока, ворона
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила
Та з припічка впала,
Побігла до пана:
- Ой ти, пане губатий,
Позич грошей, щербатий!
А я сім кіп заплачу
І венгерки попляшу» [31, с. 58].

Окремі дитячі забавлянки по-своєму відкривали перед дитиною світ праці, чи знайомили її з трудовими процесами. Деякі з них (наприклад, «Печу, печу хлібчик» та ін.) переносили його в забаву, участь в якій брала сама дитина. Вона могла долучатися до неї своїм тілом, певними рухами. В інших текстах, як у «Сороці», відтворювався не просто процес, а ціла картину, у якій діють цікаві персонажі з привабливого світу для дитини.

Існували й численні забавлянки, що були пов'язані з рухами. Вони безперечно сприяли фізичному розвитку дитини, активізували її мовний розвиток, пришвидшували процеси зростання.

Тривалий час збирачі не звертали уваги на музичний бік забавлянок. Одним із перших намагався заповнити існуючу прогалину К. Квітка. Музикознавець на сторінках «Українських народних мелодій» вмістив чимало творів дитячого фольклору різних жанрів.

Композитор не брався стверджувати абсолютну типовість поданого зразка з огляду на розвиненість його мелодії, яку, «очевидно, зложила доросла людина, щоб збільшити свою власну втіху», хоча для дитини цілком прийнятним міг бути лише ритм забавлянки [ун.мел. Квітка].

До текстів забавлянок, що не супроводжувалися певними рухами, могли належати й ті, які визначалися виконавицями як «казочки». У вітчизняній фольклористиці вони дістали назву «надокучливі казочки». Ці тексти різноманітні за своєю будовою:

«Був собі чоловік Нетяжка,
На ньому сіра симряжка,
Червона шапочка.
Чи хороша моя казочка?
Чи казати, чи ні?
І ти кажеш: казати,
І я кажу: казати.
Був собі (і знов до кінця)» [42].

Такий прийом безконечності, що зустрічається у творах, дещо наближає їх до казкових жанрів. З втратою прикінцевої частини твір повністю вписується в рамки жанру забавлянок.

Та на думку Г. Довженок, не прийом безконечності зближує подібні забавлянки із казками, а зачин, який ця «антиказка» запозичила від них (сюди належать тексти «Був собі Будько», «Був собі чоловік Нетяжка» та ін.). Схожі риси притаманні й творам, у яких прийом безконечності зовсім не

використовується. Визначилися й народні найменування для подібних забавлянок – «казочка» чи «надокучлива казка».

Однак таких безконечних «казочок»-забавлянок нам відомо небагато. Окремі із них дуже короткі, у них повторювана частина має всього два-три рядки:

«Жив-був дід та баба,
Була у них вівця,
Почнемо з кінця:
Жив-був дід та баба...»

Зате інші «безконечні» тексти творів можуть мати уже певний сюжет, у якому йдеться нібито про якусь малоймовірну подію, або у деталях описується той, що «був собі»:

«Послухайте, люди,
Довга байка буде!
Був собі раз горобець,
Бабі збив новий горнець.
Прилетіла горобчиха,
Питається баби стиха:
«А то хто збив вам горнець?»
Баба каже: «Горобець!»
«Підіб'ю йому крильця!»
Чи казати знов з кінця?
Як казати, то казати.
Був собі раз горобець» [33].
«Був собі Будько,
Мав халабудку,
І ставок,
І млинок,
І капусти шматок,
І штани портяні,

Що дерлися по стіні.

Гарна моя байка, чи ні?» [39].

Як демонструють тексти, репертуар наших забавлянок дуже широкий і різноманітний як відносно до наявних у ньому образів та персонажів, так і щодо засобів задоволення дитячих запитів.

За нашими спостереженнями, цим творам властива певна гнучкість, здатність задовольняти потреби найменших слухачів різних вікових груп. Довші діалогічні забавлянки, такі, як «Зайчик», «Ласочка» можуть тішити дітей своєю милозвучністю та ритмічною повторюваністю. Старших дітей можуть приваблювати елементи змісту і унікальна можливість самим взяти безпосередню участь у виконанні:

«Киця-мура,

- Де ти була?
- У пана.
- Що робила?
- Кози пасла.
- Що запасла?
- Кусок масла.
- Де те масло?
- Киця з'їла.
- Де та киця?
- В ліс побігла» [39].

Специфічне явище багатофункціональності, характерне для фольклору вцілому, у масиві дитячих творів виявляється не лише у властивій більшості творів конкретній функції, але й у відносній легкості її зміни деякими текстами. Таке своєрідне явище охоплює не тільки окремі зразки, а й цілі групи творів. До них належать найперше тексти у формі діалогу, які представляють собою ланцюг питань та відповідей, що витримані у рамках одного логічного ряду. Їх безперечно можна віднести як до забавлянок, так і

до творів широкого дитячого репертуару, оскільки їх діти виконують самотійно. Окрім того, такі специфічні риси кумулятивних діалогічних текстів надають підстави збирачам ті дослідникам зараховувати їх до казкових жанрів. У численних записах такі твори, не раз фіксувалися з народним визначенням «казочка» [Заглада]. Подібне визначення зустрічається і в самих творах, зокрема в експозиції: «Послухайте байку: кури́в пес файку на довгі́м цибушку...». Епічний елемент, наявний в цих творах, не позбавляє їх органічного зв'язку з дитячою творчістю. Такі тексти творів співзвучні і з характером дитячого сприймання: «Розумні́йші діти - так 6-літні - залюбки слухають казок про всякі страховини, але «дурне́нькі» не вислухають і одної короткої байки як слід». «Дурне́нькі» думають вголос, а хід думок у них подібний до того, що спостерігаємо у віршиках:

«Ой мав же я два воли,
 Пігнав же я їх до води:
 Один сі втопив,
 Другий сі згубив.
 Ой іду ж я долом, долом
 Та за своїм волом, волом» [38].

Найширшу різноманітність таких речей спостерігаємо хіба що в «експозиції» творів, а також у «розв'язці». Але остання (розв'язка) може бути зовсім відсутня, і тоді твір може обриватися на якійсь одній із ланок. «Ланцюг» різних текстів часто використовує подібні ланки, багатоманітно варіюючи ними:

«Чого, дяче, плачеш?
 - Мачуха била,
 Їсти не давала,
 Тільки дала книш.
 - Де ж той книш?
 - Ухватила миш.
 - А де ж тая миш?

- Побігла під піч.
- А де ж тая піч?
- Вода затопила.
- А де ж тая вода?
- Воли попили.
- А дже ж тії воли?
- Довбні побили.
- А де ж тії довбні?
- Шашлі поточили.
- А де ж тії шашлі?
- Кури поїли.
- А де ж тії кури?
- Коршак похватав.
- А де ж той коршак?
- Полетів на море.
- А де ж теє море?
- Квітами заросло.
- А де ж тії квіти.
- Дівчата порвали.
- А де ж тії дівчата?
- Хлопці побрали.
- А де ж тії хлопці?
- Пішли на війну.
- А де ж тая війна?
- Аж серед моря» [28].

У давній практичній народній педагогіці забавлянки були не тільки засобом, але й своєрідним рівнем визначення розвинутої дитини: «А з шести неділь до году уже починають цікавитися її розумом, удачею і таке інше. І свої, і чужі, і більш сусідські люде уже спитають таку дитину «ладі», і

«сороки», і «тупі-тупі», і «як бабу мороз душить». Як побачать, що дитина в свій звичайний час виявляє себе вдало, то радіють, утішаються. А як же ні, то сумують, журяться, усе бідкаються і стараються чим-небудь їй підсобить».

Віковий ценз, на який припадає «споживання» аналізованих творів конкретно визначений. Це період початку оволодіння дитиною мовою, її звуками, лексикою. У тривалому процесі вже самостійного словотворення дитина спочатку засвоює зменшувально-пестливі суфікси. Саме такі форми простих слів переважають у перших забавлянках: «Перебираючи пальчики на руці дитини: То горошок, то фасолька, то кукурудзок, а то бобище - фур за плотище!» [Етнограф. Зб. Кайндль].

Одне із визначальних місць в художній тканині забавлянок займає їх звукове оформлення. Воно проявляється у множинних алітераціях, асонансах, звуконаслідуваннях та ін..

Досить вслухатися у звучання перших рядків популярної забавлянки «Сорока» -

«Сорока-ворона
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила»,

і ми виразно почуємо характерне вороняче «кар». Зрозуміло, що тільки зрідка евфонічний прийом так безпосередньо підсилює образ.

Творці таких текстів були і народними педагогами. Складаючи для дітей прості, але художньо довершені тексти, вони враховували потреби та смаки маленьких слухачів. Творці та виконавці заповнювали ці твори такими елементами, які одразу викликали певне зацікавлення дитини. Найперше звукосполученнями на означення відповідного руху (підкидання, гойдання), чи такими, які наслідували голоси усього живого. Малеча чула і скрекотання сороки («скро-ко-ко»), і плач зайчика, який попік ніжки («скиги-скиги»), і пицання горобенят («пі-пі-пі»), і спів жіравлів («трі-рі-рі»). Змалку дитина пізнавала звук від падаючого у воду тіла («буль», «бульк», «бовть») та багато інших звуків, що оточують її у повсякденному житті.

Різноманітні твори дитячого фольклору, які склали дорослі й призначені для наймолодших, представлені двома значними за обсягом жанрами – колисковими піснями та забавлянками. У їх межах спостерігаємо різноманітність конкретних завдань та функцій, які вони виконують, багатство настроїв, прийомів та форм. Стосовно колисанок дитина виступає пасивним слухачем. Однак забавлянки і своїм змістом, і закріпленими традицією формами та прийомами виконання майже завжди створюють певну ігрову ситуацію, спонукаючи малечу до виявлення меншої чи більшої активності – руху й розвитку.

РОЗДІЛ 3

ПІСЕННІ ТА ВІРШОВАНІ ТВОРИ ДІТЕЙ

Українські пісенні та віршовані твори, які складають репертуар самих дітей, відзначаються великою різноманітністю щодо свого походження, особливостей побутування та функціонування.

Фактично усім творам позаігрового дитячого фольклору властива розважальність, яка є їх превалюючою функцією. В окремих групах вона проявляється особливо яскраво. Певні обставини, специфіка побутування різноманітних творів мають значні відмінності. Співання чи виконання певних із них зумовлене конкретними моментами життя дитини. І установка на розважальність, і така зумовленість інколи поєднуються зі своєрідністю художньої форми.

Деякі запозичення дитячим репертуаром текстів фольклору дорослих пояснюється не лише згаданою тенденцією, а й фактором психологічного характеру - потребою самих дітей. До певної міри цим пояснюється проникнення в дитячий репертуар текстів, зміст яких виходить за межі дитячих зацікавлень.

Оскільки дитячий побут, наслідуючи побут дорослих, не копіює його, так і твори, почерпнуті від старшого покоління, не залишаються незмінними. Тому що «діти не так сприймають художній образ, як його сприймають дорослі, їх уявлення про світ не тотожне уявленню дорослих».

Різноманітні шляхи, якими діти переймали й засвоювали тексти фольклору, мали кожен свої характерні риси. Згодом окремі із них сформувалися в жанри дитячого фольклору.

3.1. Пісні про навколишнє життя

До текстів дитячих пісень, виконання яких не пов'язується з конкретними, спеціальними обставинами дитячого життя, більшість дослідників відносить ряд творів, предметом зображення яких є алегоричні картини побуту і взаємин, перенесені у світ звірів, птахів, комах, рослин. Хоч

подібні твори добре відомі в українському фольклорі, ми не можемо назвати їх дитячими, оскільки записувалися вони від дорослих виконавців, і ніяких конкретних спостережень про їх місце в дитячому репертуарі не маємо.

Смішні замальовки з елементом фантастики, створені, цілком можливо, самими дітьми, несподівано поєднуються з реальними і часто зовсім невеселими картинами життя, окремі сторони якого селянська дитина пізнавала досить рано і з власних спостережень, і адаптуючи та затверджуючи в своєму репертуарі пісні дорослих:

«Сіла баба на барана,
Поїхала протів пана:
Стій, пане, не біжи!
Скажу тобі римизи:
В мене сини поросли,
Пішли меду принесли,
За чуб батька водили:
- Іди, тату, додому –
Проп'є мати худобу
Із попами, із дяками,
З хорошими козаками» [31].

Певне нанизування цілком чужих один одному образів часто буває настільки несподіваним, що їх співіснування в пісні можна пояснити лише властивостями дитячого мислення, своєрідністю асоціацій, здатністю моментального переходу від думки до думки, епізодичністю, уривчастістю дитячого сприйняття.

Одвічне прагнення до наслідування життя дорослих, що виявляється у дітей в численних іграх-імпровізаціях і зараз, було причиною сприйняття ними явно не дитячого змісту «сентенцій». Почерпнуті з життя й досвіду середовища, вони стали елементами дитячої розваги.

Природно вливалися в дитячий репертуар обрядові твори, зміст котрих міг бути пристосований до окремих обставин дитячого життя, як, наприклад, пісня, яку записала Леся Українка від дітей, що належить за своїм походженням до весільних.

«Мир миром,
Пироги з сиром,
Варенички в маслі,
Ми дружечки красні
Поцілуймося!» [85].

виголошують діти, що після сварки чи суперечки відновлюють мир у своєму товаристві.

Широке коло дитячих інтересів, їх особливий потяг до всього, пов'язаного зі світом тварин, тим більше змальованих у невластивих їхній природі обставинах та умовах, сприяли переходу деяких обрядових творів до репертуару дітей. Цей процес прискорювався послабленням обрядової функції конкретного твору, яка з переходом його в систему дитячого фольклору зовсім не виявлялась. Потяг до фантастики задовольняли незвичайні дійові особи, а сприйняттю дітьми твору в цілому допомагала і спорідненість його поетики з поетикою дитячого фольклору:

«А вовчичок сіресенький
Воли розігнав,
А зайчик-стипанчик
Снасті розкидав,
А лисичка-курпосичка
Горшки та й побила
Пішли вони до вдовушки
Та й за запластою:
Медведику тулок меду,
А вовчику сіренькому
Крутого барана,

А зайчику-стипанчику
 Гнилого качана,
 А лисиці-курпосотці
 Жарене куря» [31].

Певну взаємодію дитячого фольклору з обрядовими жанрами дослідники вбачають і в популярності пісень про цапа й козу, пов'язуючи це явище з персонажами давнього обрядового дійства. Зв'язок подібних творів з обрядом із затвердженням їх у репертуарі нових носіїв втратив чіткість, і чимало пісень, де діють ці персонажі, не мають ніяких ознак обряду:

«Їхав цап дорогою,
 А цапиха - долиною,
 Знайшов цап кремінець,
 Їа цапиха - гребінець.
 Цап вогню креше,
 Їа цапиха голову чеше» [33].

У широкій тематиці дитячого фольклору немає різкої межі між творами для найменших і репертуаром дітей, що вже володіють мовою, хоча коло тем поступово розширюється, урізноманітнюються форми, з'являються твори від першої особи, безпосередньо звернуті до товариства. Свідчення того - так звані пісні про навколишнє життя, де крім людських персонажів зустрічаємо зображення численних представників живого світу - і тих, з ким запізналися діти з забавлянок і колисанок, і нових, але добре знайомих з щоденного побуту, з власних спостережень навколишнього життя: цапок, що рятує кіззоньку, яка намірилася втопитися; коза з маленьким козенятком, обіцяні хлопчикові батьком; горобейко з дружиною, яка пряде; бузьок; жаба; миші, що з'їли бабин хліб; півник, який милується своєю незвичайною хаткою.

У текстах творів, основу яких становлять епізоди з життя тварин, птахів, дійові особи-люди з'являються рідко, найчастіше в експозиції твору, що дає поштовх розвитку змісту пісні:

«У нашої попаді

Три заяці у саді.
 Один січе лободу,
 Другий іде на воду,
 Третій сидить за бочками
 Пересипать галушками».

Певні штрихи, елементи дійсних якостей, властивостей цих персонажів органічно вплітаються в тканину таких творів, часто наскрізь фантастичних.

Тексти творів, що натурально відображають поведки тварин і в яких пізнавальність виявлена прямо, зустрічаються зрідка і, як правило, містять присмачений гумором осуд їхніх вчинків:

«Танцювали миші
 По бабиній хижі,
 Стало бабі за танець,
 З'їли миші буханець» [38].

Іноді предметом насмішки стають людські вади, якими наділяються інші живі створіння:

«Кіт, кіт баламут
 Та пішов до міста,
 Та накупив кіста,
 Та напik паляниць,
 Та назвав молодиць.
 - Ой ви, молодиці, їжте паляниці,
 А ти, кицю, сиди дома,
 Стружи варітона!» [31].

Певна пізнавальність творів дитячого фольклору - важлива і помітна його ознака. Зміст, образи, змальовані в ситуаціях, які при всій їх фантастичності містили риси реального народного побуту, були додатковою поживою в процесі практичного пізнання дитиною навколишнього життя. Однією з основних тем виступає опракована у фантастику, в поєднанні з гумором чи іронією тема праці, що становила сенс життя селянського

середовища. Селянська дитина ще задовго до участі у виробничій діяльності колективу була добре обізнана з багатьма її видами не лише шляхом безпосереднього спостереження, а й через художнє слово, численні твори дитячого фольклору, що становили її єдину «лектуру». У творах, що своїм корінням сягали в глиб віків і були пов'язані з занепадаючими, а то й вже занепалими народними обрядами і віруваннями, виступають яскраві картини землеробської праці, художньо переплавлені, проте сповнені надзвичайно достовірних деталей, як от у згадуваній вже пісні про вдову, що наймала звірів орати. Герої інших пісень жнуть жито, молотять, виконують усі види праці аж до випічки хліба. Об'єднуючись у творі, ці картини були чудовою естетично перетвореною інформацією про працю, що вкладається у хліб:

«Два кокошки жито молотили,
Дві курочки чернущечки у млин поносили,
Баран меле, баран меле,
А цап мірки бере.
Гуска сіє, гуска сіє,
Гуска ости пряче,
Качка місит, качка місит,
Качур воду носить,
Мачка плеще, мачка плеще,
Мацур во печь мече» [61].

Дидактичність цієї мальовничої й незвичайної картини викликала появу в окремих варіантах твору відверто повчальних думок:

«А крук каже: «Послухайте,
Маю щось сказати:
Працюючи коло хліба,
Вільно погуляти».

По-своєму імітуючи у розвагах косовицю, діти супроводжували її простенькою пісенькою з переліченням виконуваних процесів, жартівливо-недоладний кінець якої - вияв дитячої непослідовності:

«Я буду косити,
 Я буду носити,
 Я буду сушити
 Та в болото носити».

Розвинута дитяча фантазія примушувала займатися цією працею журавля та журавочку («Жив собі журавель та журавочка, накопили сінця повні ясельця...»), і їхнє працелюбство ставало для дітей повчальним прикладом. Не могло пройти повз допитливу дитячу увагу і прядіння та ткацтво, що були основними зимовими заняттями жінок. Окремі штрихи, пов'язані з цими видами праці, розкидані по творах дитячого фольклору:

«Іде песик кудлатий,
 Несе кужель страпатий.
 - Де ти ідеш, песку, прясти?
 - Да гин там, до тої Насті».

В українських пісенних та віршованих творах дитячого репертуару про навколишнє життя ми зустрічаємося з елементами народної моралі, що виявлялася у ставленні до праці, до людей праці.

Щоденна праця, яку в піснях виконують птахи та звірі, стає контрастом до неробства окремих людських персонажів. Засудження лінощів у творах дитячого фольклору найчастіше обирає форму контрастного чи іронічного зображення різних життєвих позицій; не впадаючи в суху дидактику, твір іронізує над споживацьким ставленням до життя:

«Як тобі ім'я?
 - Тарадайко.
 - Хоч їсти?
 - Подай-ко.
 - А робити?
 - Лише пусте говорити!»

Вік від семи років дослідники народного побуту називають «пастушим», оскільки в цей час «ведучий тип діяльності» дітей - гра - поєднувався з цілком серйозним заняттям: вони пасли корови, бички, коні, вівці, і розваги, ігри переносилися вже в поле, на вигін. Окремі пісні ввібрали мотиви, пов'язані з новими обставинами дитячого побуту. Ці твори різні за настроєм. Одні - це світлі й ніжні мініатюрні зарисовки:

«Ішов Іванко на бережок,
Гнав перед собою п'ять овечок,
А шестого барана
З золотими рогами».

Інші зображують конкретні сторони життя малих пастушків - чекання заходу сонця, голод, бо ж «на паству дають у торбу хліба, солі, цибулі, а сала тільки в велике свято» [29].

Хоча дитячі пісні сповнені численних деталей, що виявляють реальне середовище, в якому вони створювалися й побутували, соціальні типи в них (у зв'язку із своєрідністю дитячих інтересів) - явище не часте. З відомих нам зразків фігура пана з'являється у ситуаціях, позбавлених ідейної гостроти; але цікаво, що в двох випадках йдеться про таке явище громадського життя, як панський суд у селі, хоча й подане у властивій дитячому фольклору фантастичній формі, - в першому пан має розсудити господиню з журавлем, в другому - бабу зі свинею:

«...А що я тому
Журавлю
Та й кієм ноги
Переб'ю.
Ой як піду я
До пана:
Розсуди-суди,
Розсуди:
Як було в баби (і т. д.)».

«...Сіла баба та й заснула,
 Прийшла свиня, бабу пхнула.
 Повели свиню до пана,
 Свиня божиться: не пхала».

У деяких зразках соціальні типи виступають у досить непривабливих ситуація.

Інколи твір лише натякає на певне соціальне явище.

У піснях часом безжально піддаються насмішці також дід та баба, зрідка у непривабливому світлі виступають сімейні стосунки з точки зору дитини, де в комічній, на перший погляд, картині відбилося тяжке зло, від якого часто страждала селянська родина:

«Були татко на торзі
 Та й купили дві кози.
 Як ся татко розпили,
 То й всі кози пропили,
 С іли татко під лавкою
 Мамка татка качалкою».

«Гола, повна правда життя - то тяжка справа, - писав І. Франко, виявляючи коріння надзвичайної любові дітей до казок. - Старші можуть заживати її, вона для них смачна й здорова. Але дітям не можна давати її так, як старшим, треба приготувлювати її в ріденькім стані, в образках, у байках. І вони так приймають її» [Франко]. І це, на думку Г. Довженок, вірно не тільки щодо малюків, які лише сприймають від старших певну життєву й художню інформацію.

3.2. Заклички та примовки

Особливе місце в дитячому фольклорі займає світ природи, численні представники якої живуть і діють згідно із законами дитячої естетики. Твори, почуті дитиною в ранньому віці, давали їй перші уявлення про навколишній світ. З віком вона вступала в своєрідні стосунки з живим світом,

безпосередньо звертаючись у поетичній формі до істот та явищ, які вона спостерігала.

Твори такого характеру, що дістали назву закличок та примовок, були відомі чи не всім давнім та сучасним народам і виконували важливі функції в первісному суспільстві, пов'язані з вірою давньої людини в магічну силу слова й дії. Через заклинання й обряди люди прагнули підкорити природу. Залишки давніх уявлень, втілені в поетичну форму, продовжували жити, знайшовши сприятливий ґрунт у дитячому середовищі.

Щоправда, твори, фіксовані у репертуарі дітей протягом останнього сторіччя, не можна вважати уламками лише «дорослого» фольклору. Зв'язок дитячого й «дорослого» фольклору в даному випадку має своєрідний відтінок.

Найпоширенішими творами цього жанру (у всіх східнослов'янських народів) є заклички до дощу, відомі в багатьох записах і численних варіантах, часом дуже близьких, що свідчить про значну стійкість тексту, його поширеність. Тривале життя творів, уже позбавлених утилітарної функції, призвело до втрати різниці між власне закликанням дощу та звертанням до нього з проханням не йти, до існування зразків з протилежним змістом лише як варіантів одного твору.

Давні й поширені заклички до дощу записували й фольклористи Буковини Г. Дем'ян, І. Безручко, А. Яківчук та ін.:

«Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику,
Залізу на дуба,
Прикличу голуба.
А голуб загуде,
Дрібен дощик піде!» [20, с. 77].

Заклички до сил / явищ природи: дощу, сонця, хмар, пов'язані з землеробською працею, очевидно, розвинулися в стародавніх слов'ян у дофеодалну епоху. Зрозуміло, що в творах, записуваних протягом

останнього століття вже як дитячі пісні, важко знайти слова й дії, якими супроводжували наші предки свої звернення до сил природи. Незмінною могла лишитися суть звертання - щоб пішов чи припинився дощ, вийшло сонце, розійшлися хмари. Дехто з дослідників пов'язував слова дуже поширеної свого часу заклички до дощу про відмикання воріт (очевидно, небесних) боговою сиротою навіть з індоєвропейськими міфами, незважаючи на виразні сліди впливу християнства:

«Гет, хмари, гет, хмари,
Над ліс, над татари!
До нас, сонце, до нас, сонце,
Бо ми християни».

У прадавні часи заклички могли супроводжуватися й ревними магічними діями. У багатьох відомих нам варіантах присутній мотив годування дощу. Це давнє прагнення наших предків задобрити сили природи.

Уважно приглядаючись до текстів, де цей мотив яскраво виявлений, можна помітити особливу стійкість одного з його елементів, який, варіюючись, зберігає принципову єдність: «борщик ся виливає, дощик перестане», «дуб ізгойднеця, горщик розоб'єця», «дуб похилився, горщик розбився», «горщик розбився, дощик полився», «дубочок хитнувся, дощик минувся». Загальну думку мотиву можна сформулювати у такій послідовності: дубочок (прутик) хитнувся, горщик розбився, борщик виливається, дощ минувся (полився), тобто виливання рідини з посудини пов'язується з проливанням дощу. Подібний зв'язок можна тлумачити як відгомін певної магічної дії, виконуваної в далекому минулому при закликанні дощу.

Закличкам як жанру властива обов'язкова ознака, пов'язана з їхньою функцією, і відсутність якої можна пояснити лише деформованістю варіанту - звертання з подальшою імперативною формою дієслова. Проте конкретні

твори різняться між собою будовою, характером розвитку заклинання, додатковими мотивами.

Своєрідними за своєю суттю та початковою функцією із закличками є їх різновид – примовки, що будовою відрізняються від останніх, але їх функціонування в дитячому середовищі також зумовлене спілкуванням дітей з навколишньою природою:

«Сусай, молочай
У мед умочай,
А із меду та в вино,
Щоб солодше було».

Заклички й примовки, як твори, пов'язані із природою, її розквітом, окремими явищами, здавна виконувалися у певні періоди року, проте їх виконання не обмежувалося вузькими календарними рамками.

Участь дітей в обрядах, які в основі своїй пов'язувалися з аграрними інтересами народу, мала неабияке значення для виховання в них зацікавлення справами свого середовища, розуміння значущості землеробської праці залежності від неї, від її плодів усього життєвого укладу.

3.3. Дитячі колядки, щедрівки і віншівки

Дитячі колядки, щедрівки та віншівки, розвинувшись як різновиди жанрів традиційної народної обрядової поезії, зберігши окремі її структуротворчі елементи, набули нового звучання, не уникли змін функціональних, що позначилося й на особливостях цих творів:

«Нова радість стала,
Яка не бувала
Звізда ясна ясна над вертепом
Світлом засіяла.
Нарід веселився,
Бо Христос родився.
Як чоловік пеленали
Я в Бога вповився.

Пастушки з ягнятком
 Перед тим Дитятком
 На колінця припадають
 Бога прославляють.
 Боже, Ти Наш Царю,
 Небесний Владарю.
 Даруй літа щасливії
 Цему господарю.
 Цему господарю
 І його газдині,
 Щоби вони дочекали
 Нарік цеї днини» [65].

Коло мотивів побажань у дитячих творах значно вужче порівняно з репертуаром дорослих, оскільки адресувалися вони, як правило, лише господарям дому, найчастіше - родичам: дядькові, тітці і обмежувалися зиченням здоров'я у Новому році, всілякого гаразду в господарстві, приплоду худоби тощо.

«Шідрі, шідрі, шідрівочки
 Надлетіли ластівочки.
 Як зачали щебетати,
 Вийди, вийди, газдо з хати,
 Маєш радість коло хати.
 Овечки си покотили
 Та ягнятом народили.
 Коровки си вположили
 Та теляток народили» [65].

Побажання в дитячих щедрівках та віншівках часто гіперболізовані, що пов'язане з властивою жанру в цілому тенденцією до ідеалізації зображуваних явищ та об'єктів. В той же час вона якнайкраще відповідала

притаманній дітям пристрасі до перебільшень, що для уяви взагалі і для уяви дитини зокрема має величезне значення.

«Помагай, Біг,
На щастя, на здоров'є,
На той Новий рік!
Ледве ся до вас приволік.
Сійся, родися,
Жито, пшениця,
Чесник, як бик,
Цибуля, як дуля,
Бураки, як Мацкове ходаки,
А овес, яко пес».

Величальні мотиви майже цілком зникли з дитячих календарних творів. Так само рідкісне явище в них властива колядкам ідеалізація, елементи якої збереглися у досить невиразному вигляді:

«...А в неньки, неньки
Ручечки біленькі,
Кругом столу ходи,
Варенички роби».

У більшості ж дитячих колядок та щедрівок величання набрало жартівливого відтінку, і в залежності від стосунків з господарями, їх реакції на поздоровлення або лишалося добродушним та доброзичливим, або ставало колючим і насмішкуватим:

«А в дядька, дядька
Дядина гладка,
Сидить на грубі,
Оддула губи».

Надзвичайно широко побутували свого часу й календарні твори з мотивами «саморекомендації» малого колядника, що поставав з них або як

школяр, що з трудом осягає ази науки, або як узагальнений образ селянського хлопчини:

«Колядин, колядин,
А я в батька один,
Коротенька юпочка,
Винось, бабка, бубличка,
Коротенький кожушок,
Винось, бабка, пирожок».

Для деяких школярських колядок характерне включення окремих дидактичних мотивів, які часом пародіюються:

«Я маленький [пахолок],
Родився у вівторок,
У середу рано
Мене в школу оддано».
«Послав мене дяк муки куплять,
А я муки не купив, да так ухватив.
Мужик догнав, мені чуб нам'яв,
Я іду плачу, следу не бачу,
Двері одчиняю, вас із праздником поздоровляю».

Визначальною особливістю дитячих колядок та щедрівок є, так би мовити, другорядність і мотивів побажання, і «величання», і самохарактеристики, які в більшості випадків служать лише підходом до прохання про винагороду або погрози в разі відмови.

Окремі дослідники обрядового фольклору не раз порушували питання, що цей мотив характерний для всього жанру, та більшість з них схильні вважати, що мотив вимоги приєднався вже пізніше до творів, які генетично були піснями-заклинаннями врожаю, благополуччя в домі. А В. Чичеров пісню-прохання, яка «містить в собі вимогу обрядового подаяння», виділяв як окремий тип серед колядок, і наявність цього мотиву не вважав ознакою занепаду, а вбачав в колядці-величанні і колядці-проханні одну мету -

«закляття благополуччя і прилучення до нього тих, хто закликає». Традиції категоричності вимоги, генетично пов'язані з магією слова зберігалися і розвивалися в пізніший час вже поза зв'язком з віруваннями, цілком на основі побутових взаємин і ставлення до колядування як до розваги, утіхи, що встановлювалось в ХІХ ст. Саме до цього етапу розвитку жанру й належать численні колядки й щедрівки, що перейшли виключно до дитячого репертуару.

Вимоги малих колядників та щедрувальників не відзначалися великою різноманітністю. В коло їхніх бажань закономірно входили обрядові страви святкового столу святого та щедрого вечорів, а також інші подарунки, якими за традицією віддячували щедрувальникам, - гроші, сало тощо:

«Щедрик, ведрик,
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски.
А як мало,
Дайте сало».

Вимоги подарунків поєднувалися з жартівливими погрозами зробити господарям якусь шкоду в разі відмови - рознести хату чи винести її на лід, впустити в хату мишу; найпоширенішим мотивом була погроза забрати вола, що переходила в картину роботи його в полі вже з новим хазяїном:

«У ріг буду трубити,
Волом буду робити,
Хвостом буду поганяць
Та на гречку орать.
Добри вечір!»

Дитячі колядки та щедрівки містять образи й мотиви, що прямо вказують на середовище, в якому вони функціонували: покликання на батька й матір, які начебто чекають «на дохід», сприймається як звичайні дитячі хитрощі («Матка казала, щоб дали сала», «Мене батько послав, щоб я хліба

достав», «Батько сварився, щоб не барився»), скарги на блаґенький одяг, що не захищає від морозу («Хутко, хутко, скочу прудко - коротка свитка, замерзла литка»), обіцянки працею у майбутньому віддячити за подарунок («Дай, бабо, пиріжок, а дід ковбасу, літом коней попасу»).

Втрата обрядової функції, переосмислення, що призвели до значних змін характеру творів, властиві і деяким календарно-обрядовим пісням літнього циклу, які перейшли до дитячого репертуару. В той же час русальні пісні, зафіксовані в 1920-х роках на Чернігівщині як дитячі зберегли календарну приуроченість у виконанні. Деяка прямолінійність, навіть шаржованість у відтворенні народних вірувань, поєднувалися (як свідчать матеріали про дитячий побут) з вірою дітей в русалок:

«Коли б мені не полинь,
До-б я тебе задавив.
Коли б мені не трава,
До-б я тебе ха-ва-ва.
Коли б мені не м'ята,
До тобі була б тут хата».

Втративши первинну магічну функцію, своєрідно трансформували окремі елементи обрядової поезії, дитячі календарні твори набули рис розважальності; водночас колядки, щедрівки, віншівки зберегли генетично властиві їм мотиви, пов'язані з землеробською працею, господарчою діяльністю народу. Ця риса надавала їм пізнавальних, виховних якостей.

3.4. Прозивалки, дражнилки

Серед творів дитячого репертуару жанром, що несе в собі найбільше рис саме дитячої творчості, є прозивалки. «Діти дуже люблять піддражнювати одне одного і співати насмішкуваті пісні. Такі пісні-дражнилки і пісні-глузування являють особливий дуже забавний і цікавий вид дитячої творчості», - писав В. Пропп.

Проте і цей жанр генетично пов'язаний з явищами, що свого часу мали місце в середовищі дорослих. З розвитком соціальних відносин, моральних

та етичних норм певних соціальних груп ці твори поступово втрачали значення для їх дорослих носіїв. «Зійшовши» до дитячого колективу, прозивалки зберегли основні видові ознаки, проте, будучи за своєю природою дуже гнучкими, легко пристосувалися до обставин життя іншої вікової групи, відбивши її специфіку, характерні інтереси, рівень розвитку моральних почуттів, своєрідність естетики, в тому числі особливості властивого дітям почуття смішного. Яскрава емоційність, високий ступінь імпровізаційності, що виявляється в значній варіативності творів, зумовлені особливим характером їх побутування й призначення. Необхідність швидкої реакції на образу «супротивника» зумовила й взаємозамінюваність деяких елементів творів - імен, характеристик тощо, що давало можливість в процесі суперечки створити новий дошкульний твір.

«Юрко-бурко

Розлив молоко.

Його мати ложкою,

А він дрига ножкою».

На Чернівеччині дитячий фольклор, у тому числі й прозивалки, записував відомий фольклорист Іван Безручко, який зафіксував цікавий зразок на Кельменеччині:

«Їхав пан через лан,

Бричка гуркотіла,

А як Ганя сіла в бричку.

Бричка загуділа» [43].

Хоч їх авторами є окремі яскравіше обдаровані індивіди, фактично вони - продукт всього даного дитячого колективу, бо саме в його умовах виникають і безпосередньо виявляються такі емоції, ситуації, конфлікти, які й приводять до виникнення прозивалок.

Г. Виноградов, виходячи з обсягу творів та міри їх іронії, сарказму, встановив їх різновиди. Між ними дослідник вмістив «дражнилку», що являє собою короткий двовірш, який утворився шляхом додавання до римованого

прізвиська нової частини. На думку дослідника, процес творення зразка найчастіше відбувався від вужчого до ширшого, хоча часом бувало й навпаки. Хоча усім творам, якими діти прозивають один одного, властива та сама функція, не всі зразки однаковою мірою можуть дошкулити «жертві». Це прагнення може бути і в дворядковій «дражнилці», і в римованому прізвиську, тому недоцільно різницю в термінах, обраних для нерівноцінних за обсягом творів, аргументувати мірою вкладеного в них сарказму. У багатьох з них намір образити, допекти не знайшов достатнього прояву.

3.5. Лічилки

Досить поширений у дитячому житті спосіб вираження ролей учасників за допомогою лічилок, які є одним із найпопулярніших жанрів дитячого фольклору. Першородичем лічилки, очевидно її попередником була звичайна лічба. Нею також зрідка користувалися діти. Конкретна практична функція лічилок у грі, зумовивши їх своєрідну структуру та різні способи виконання, не закрила їх естетичного значення для виконавців, яке у випадках використання творів поза грою часом стає домінуючим.

Тривалі спостереження й міркування привели вчених до висновків про виникнення лічилки «на зорі людської історії, в надрах первісного ладу в неподільному зв'язку з усім колом давніх понять і уявлень людей».

Втративши зв'язок з вірою в числа, відповідними передсудами, лічилки, вже як явище дитячого життя, пройшли тривалий шлях розвитку, поповнилися новими художніми елементами; викривлені слова вже не пов'язувалися ні з якими заборонами, а створювалися на зразок старих. Нових носіїв уже не задовольняв лише перелік у викривленому чи справжньому звучанні та незрозумілі слова, і лічилки почали вбирати образи з ясним змістом, що часом спліталися у своєрідний сюжет. Серед лічилок з'являються майже повністю відмінні від попередніх твори, образи яких співзвучні образам інших жанрів дитячого фольклору і відбивають близькі дітям явища навколишнього життя.

Лічилки, своєрідність функції яких припускає існування в творах позбавлених конкретного змісту слів, були відкриті для входження в них іншомовних елементів. Зрозумілі в середовищі, де вони виникли, лічилки з латинськими, німецькими, французькими, циганськими словами, мандруючи в часі й просторі, потрапляючи в нове середовище, втрачали свою зрозумілість; нові виконавці викривляли незрозумілі їм слова так, що на сьогодні про початкове походження деяких з них дослідники можуть лише здогадуватися.

Серед фольклорного матеріалу, що є в нашому розпорядженні, приблизно порівну представлено ті й інші твори. Все ж, простежуючи хронологію записів, можна твердити, що в записах трьох останніх десятиріч явно переважають лічилки сюжетні, серед яких значна частина - зразки, що раніше не фіксувалися, очевидно, новотвори.

Сучасний буковинський фольклорист В. Костик з дитячих літ запам'ятав від тітки Марії дитячу лічилку, яку вона називала лічбою до десяти по-циганськи:

«Одна гамара,
Друга мара,
Трія,
Рія,
Чучерія,
Як сомон,
Соломон,
Як добіца,
Подобіца,
Гладун кланц» [67].

Чи так воно насправді – ніхто не знає, але діти в селі Веренчанка, що на Заставнівщині її запам'ятали на все життя через певну милозвучність.

Серед безсюжетних лічилок чітко виділяються ті, що являють собою лічбу до 8, 10, 12 тощо, а їх лексика - більш чи менш спотворені форми числівників та слова, що служать їх відносно постійними заміниками.

Хоч з усієї маси подібних лічилок можна відносно чітко встановити відповідність лексики творів реальним числам, ця прикріпленість не строга, і, як видно з вищенаведених прикладів, де перший - лічба до 10, другий - до 12, в першому з них слова струкман, друкман, дере-вен, декус відповідають поняттям чисел 7-10, а в другому - 9-12. Особливо часто такі порушення припускаються у випадках, коли з поступовим забуттям зразка випадають його окремі ланки, і на їх місці, замість спотворених числівникових форм, з'являються беззмістовні звукосполучення або повнозначні слова:

«Одинці, двінці,
Люди, німці,
Конси, ронси,
Дивир, дикса, джа».

Крім деформованих форм числівників рідної мови, лічилки цього типу ввібрали деякі елементи циганської, французької, німецької, єврейської мов, що лише в окремих випадках зберегли своє справжнє звучання, у більшості ж зразків змінили його у процесі функціонування творів.

«Іван лакатан
Погнав коні на Ліван.
Чим коні попутав?
Сріблом, злотом під копитом,
І медок, сахарок,
Пошел вон, корольок».

Відсутність ясного змісту в лічилках такого типу викликана їх призначенням і підтримується повним прийняттям дітьми подібного явища через їх схильність і любов до загадковості й яскравих гучних співзвучань. Це сприяло тому, що донедавна активно побутували твори, безсюжетність

яких можна пояснити поступовим їх розкладом, втратою єдиного стрижня, хоча зв'язок між окремими образами ще відчутний.

Поширеністю й різноманітністю відзначаються сюжетні лічилки українського дитячого репертуару. Серед них спостерігається явище нерівномірного розповсюдження й популярності різних творів, досить виразно виявляється закономірність: твори, відомі нам в давніших публікаціях, неодноразово фіксувалися й надалі збирачами в різних регіонах; значна кількість записів останніх десятиріч представлена окремими зразками без варіантів.

До лічилок, записуваних неодноразово, належать «Ішла піна із-за моря», «Попіл, попіл, попільниця», «Котилося яблучко у город, у город», «Іден ян, другий ян, сіла баба на баран», сюжетність яких виявляється різною мірою; в більшості випадків твір начебто складається з кількох фрагментів, у межах яких дії виглядають послідовними, хоча їх смисл найчастіше лишається не розкритим. У цих і в деяких безсюжетних лічилках збереглося найбільше згадок про давні події й реалії, що на час запису творів давно зникли з побуту, згадок, в багатьох своїх деталях вже не ясних внаслідок і їх фрагментарності, і деформації окремих слів, втрати ними змісту:

«...Там татари
З города впали,
Князя вбили,
Князь не печатан».

У кількох варіантах лічилки «Тече вода з винограду» в неясному контексті також з'являється згадка про татар («Ви, татари не жонаті, не ходіть до замку»); в багатьох творах згадка про князя перетворилася в сталу кінцівку («вийшов князь», «вийшов руський князь» та ін.); зустрічаємо в одній лічилці і згадку про воєводу. Всі ці деталі належать творам, що були свого часу надзвичайно поширеними. Відомі вони й у слов'янському фольклорі.

Жанрова приналежність та специфіка лічилок виявляється не лише в їх конкретному призначенні, але й у ряді ознак, які тою чи іншою мірою їм властиві. Це й своєрідна лексика, де чи не найбільша питома вага слів лічби чи їх заміників, композиція творів, в якій яскраві ознаки жанру несуть «формули виходу», а інколи й сам сюжет містить вказівку на їх призначення. Безпосередній зв'язок лічилок з грою, невмирущим атрибутом дитячого життя, забезпечив їм популярність і тривалий вік.

Ігри завжди були й лишаються характерною яскравою прикметою дитячого побуту. На зміну відносно пасивним щодо участі в них самої дитини іграм-забавлянкам перших років життя приходять сповнені руху, дії, часто з поетичним супроводом ігри, що розвивали їх учасників фізично, давали поштовх їхній фантазії й кмітливості, вимагали спостережливості, прищеплювали чимало необхідних для життя у колективі якостей.

У більшості хороводних та драматичних ігор пісня, діалог є їх органічною частиною, яка організовує ігрову дію; без них неможливе існування самої гри. Приспівки, примовки й діалоги в інших драматично-спортивних та спортивних іграх виконують різноманітні функції - служать сигналом певної дії, засобом виразу емоцій учасників, виконують роль своєрідного «заклинання» тощо. В цих та інших подібних випадках роль поетичних елементів є допоміжною, необов'язковою, що призводить до їх випадання в деяких варіантах ігор. Це в цілому не руйнує гри як дії, але спрощує її, в багатьох випадках сприяючи перетворенню драматичної дії в чисто спортивне явище. Тоді ж, коли поетичні елементи ігор зберігаються, текстам властива стійкість, добра збереженість, що помітно при порівнянні записів різного часу.

РОЗДІЛ 4

ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

4. 1. Дитячий фольклор у педагогічній спадщині письменників, учителів і священників

Кожна українська колискова пісня, колядка, щедрівка, примовка, вірш, що надруковані в книгах Г. Довженок, - самоцвіти рідної мови, які упродовж віків шліфувались і доводились до високої мистецької досконалості. Подібно до того, як в краплині роси віддзеркалюється сонце, так у багатьох цих творах закарбовані не тільки світорозуміння і психологія дітей, а й різні грані нашої історії, яким не пощастило потрапити на сторінки літописів, архівних документів.

Зміст одних лежить на поверхні, інші за художніми засобами зображення дійсності приховують історичні факти, явища соціального життя, міжособисті відносини між дітьми, шкільництва в минулому, методи виховання, домашній і шкільний побут дівчати.

І. Франко у статті «Дітські слова в українській мові» писав, що «Кожна дитина, а також родичі творять нові слова, коли дитина починає говорити. Слова ті відхапуються з звуків, які дитина звичайно видає, і оточуючі підхоплюють їх, поки й дитина сама не привчиться їх виговорювати. Вони мають значення тільки в маленькій тій дитині, а відтак забуваються» [89, с.125]. Фольклорист записував слова-новотвори дітей у селі Нагуєвичі.

Ми спробували за схемою І. Франка записати слова дітей на Буковині.

1. Назви до машніх тварин: *цюця* – пес; *киця* – кіт, кішка; *гуся* – гуска; *коко* – курка; *ках-ках* – качка, качур; заклички до тварин: *на-на* – до худоби, *цьонь-цьонь* – до свиней, *киць-киць* – до котів, *пісь-пісь* – до котів, *тась-тась* – до качок, *сю-сю* – до гусей, *ціна-ціна* – до курей.

2. Назви людей своїх і чужих: *ма* – мама, *та* – тато, *дзідьо* – дідусь, *ба* – бабуся, *цьоця* – тітка, *вуйцьо* – дядько.
3. Деякі оточуючі предмети і явища: *папа*, *папка* – хліб; *люля*, *люлька* – колиска; *циця* – груди; *руця* – рука; *нозя* – нога; *дудя* – холод; *коко* – яйце.
4. Деякі загальні означення: *чічя* – квітка; *ляля* – дитина, іграшка; *кака* – щось погане; *буба* – те, що болить.
5. Деякі дієслова: *пацяти*, *паяти* – спати; *гам*, *гамати*, *їцяти* – їсти; *пий-пий* – пити; *бий-бий* – бити; *но-но* – застереження щось не робити; *сюпати* – сидати; *кусь-кусь* – кусати, лякати чимось; *цьом-цьом*, *цьомати* – цілувати; *нав-нав* – падати; *а-а-а* – колисати; *бізяти* – бігати; *гав-гав* – гавкати та ін.

Більша частина таких слів – це або наслідування звуків природи, або дуже прості витвори з людських окликів до тварин, звертання до людей, або зменшено-пестливі дієслова певних процесів, рухів, які поступово виконує дитина.

Широке розкриття різноманітних граней історичної пам'яті народу, які просвічуються в дитячому фольклорі, можливе тільки на стику фольклористики з етнографією, літературознавством і мовознавством, історією, психологією та іншими науками, які вивчають людину та зміни її соціального буття.

Так, наприклад, опублікована Г. В. Довженок забавлянка «Сорока-ворона» сягає своїм походженням епохи давньоруської народності.

Тут викликає історико-пізнавальний інтерес віршик-примовка до дитячої забави:

«Комашки, комашки,

Ховайте подушки

Татари ідуть,
Вас заберуть».

Колись у сиву давнину подібний рух людей розпочинався від зловісного сигналу «Татари ідуть». Ним попереджувалось приближення до оселі розбійницьких загонів людоловів, які грабували міста і села, забирали табуни коней, худобу, полонили тисячі людей, відправляючи на східні ринки, дівчат в гареми турецьких султанів. Звістка про наближення ворогів швидко розносила по містах і селах, чоловіки готувались до бою, жінки, старики, діти укріпляли вали, розташовували на них котли з гарячою смолою.

Тривалий період центром національно-визвольної боротьби проти поневолення значної частини України польськими загарбниками і щитом, що перегороджував шлях кримським ординцям на нашій землі, була Запорізька Січ - овіяні славою козацькі лицарі, стали взірцем для виховання у дітей хоробрості.

Граючись з дитям, мати промовляла:

«Ми були панами,
Поснідали чобітки,
Гоп, гоп, гопака,
Стали козаками».

Окремі вірші, які оприлюднила Г. В. Довженок є фактично єдиним джерелом для пізнання шкільного побуту сільських дітей XVII-XVIII ст. Навчались вони у школах мандрівних учителів-дяків.

Відомо, що, починаючи з кінця XVI ст., в ряді міст виникли братства - громадсько-політичні організації для захисту соціальних і національно-політичних інтересів від переслідування польських феодалів. На Правобережній Україні та в Галичині братства організували більш як в 30

містах школи, які підтримували ремісничі цехи та руські (українські) магістрати.

Уважне вивчення записів іноземців та інших звісток окремих джерел дає підставу стверджувати, що ці школи, підлягали не державній чи церковній юрисдикції, а сільській громаді, яка обирала серед мандрівних грамотіїв учителя-дячка, укладала з ним ряд (договір) про навчання дітей, при збереженні за ним права залишити школу, коли порушувався батьками договір і шукати місце, де був кращий заробіток.

Давні школи-дяківки виконували важливу функцію, в них жили і виховувались діти, що залишились без батьків, яких називали «шкільними сиротами». Наслідуючи своїх учителів складали віршики. Окремі з них перейшли в дитячий фольклор і були поширені серед дітвори до 20-х років XX ст.

Найпершою заслугою Г. В. Довженок є публікація кількох цих віршів, які тепер стали доступними для масового читача. Серед них найбільш цікава щедрівка «Я маленький пахолок...» (хлопчик):

«Я маленький пахолок, родився у вівторок,

У середу рано до школи видано.

Послав мене дяк по цибульку,

Я не купив, а так ухопив.

Іду я плачу, стежки не бачу.

Зустрілася мені смерть з косою.

Вона мене косою, я її в зуби ногою.

Прибіг я до дяка, всі посідали їсти,

А мені нема де сісти.

Стою за плечима, моргаю очима.

Аз та буки, пожалуйте карбованця в руки».

Діти в школі утримувались за рахунок місцевого населення. Вона була така ж убога, як і життя закріпачених селян. Хто що мав, те й приносив до школи. Тому не дивно, що сироти були раді печеним бурякам і кваші.

«Аз, буки, буряки,

Збирайтеся до купи,

Печеная кваша.

Вся братія наша».

У численних архівних документах зустрічаються згадки про помічників мандрівних вчителів з числа старших віком учнів, яких називали молодиками або юнаками. Здебільшого вони подорожували разом зі своїми наставниками. Про них розповідає дитячий віршик:

«Аз, буки, глаголя,

І дубнику несе.

Веде чорт Василя.

За чупринку трясє!»»

У тих умовах, коли про такий тип навчальних закладів збереглося надто мало історичних джерел, дитячий фольклор дає можливість глибше зрозуміти особливості шкільного побуту тих далеких часів.

У фольклорному збірнику «Дитячий фольклор. Народна творчість» (1986 р.) привертають розділи «Звуконаслідування» і «Скоромовки». Вони мали не тільки розважальне значення. Це зразки народної логопедії - галузі знань про виправлення дефектів мови дітей. Першим етапом народного лікування мовлення малят було навчання їх батьками наслідувати звукам

птахів і тварин. На другому етапі вправами для правильної вимови звуків служили коротенькі римовані веселі скоромовки.

Однак варто окремо зупинитися на колискових піснях. Психологи помітили, що коли мати грається з малям і співає йому пісню, вона виконує надзвичайно важливу функцію. Колискова пісня - це засіб, який активізує органи почуття дитини і сприяє формуванню її свідомості.

Переважна більшість сьогоденних матерів не знає колискової пісні, а вона не проста гама теплих слів і мелодійних звуків. Це один із здобутків народної педагогіки, концентрація досвіду материнського виховання, що набутий віками. Колискова пісня - одна з вершин педагогічної і естетичної культури народу. Поруч із казкою вона є виявом педагогічного генія народу.

На жаль, у нас до останнього часу не видано необхідної кількості книг фольклорних музичних творів для вчителів музики і співів, гуртків учнівської художньої самодіяльності. Іноді в рукописах передають один одному збірки скоромовок вихователі дитячих садків. Мало видаються для школи народні ігрові пісні. Тривалий період не видавалися масовим тиражем найкращі колискові пісні.

Це не другорядні питання, тому що у виховній роботі немає дрібниць.

4.2. Дитячий фольклор у педагогічній спадщині українських композиторів

На нинішньому етапі розвитку української загальноосвітньої школи особливої ваги набувають питання подальшого удосконалення музично-естетичного виховання і навчання школярів. Знайомство учнів із творами народної і класичної музики, залучення їх до участі в художній самодіяльності закладають основи музичної освіти.

Досить значну роль у музично-естетичному вихованні дітей відіграє фольклор. Коліскові пісні, отже, мають величезну естетичну, пізнавальну і виховну цінність.

Дуже давні за своїм походженням різноманітні окремі ігри. Один із основоположників теорії і практики українського дитячого хореографічного мистецтва, зокрема, композитор, педагог і фольклорист В. Верховинець зауважував: «Гра є наймиліша хвилина, котрої потрібно дитині для всебічного виховання її молоденького тіла, розуму та її індивідуальних здібностей» [10]. У своїй праці «Весняночка», де зібрано велику кількість дитячих ігор і яка витримала протягом півстоліття чимало перевидань, він переконливо доводить, що ніщо так не розвиває розумової й фізичної здібності дитини, її почуття і творчу фантазію, як ігри з рухами, танцями, співом.

Звісно, що особливе місце у фольклорі всіх народів займає казка. Підбираючи кращі зразки дитячого фольклору до збірника «Коли ще звірі говорили», І. Франко відзначав: «Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють в нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності». Цю думку письменника ніби продовжує відомий український педагог В. Сухомлинський: «Казка невіддільна від краси... Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем... Початковий етап ідейного виховання теж відбувається за допомогою казки» [78].

Тексти творів дитячого фольклору вчать поважати труд, прищеплювати дітям навички до праці, любов до Батьківщини, знайомлять їх з навколишнім середовищем, дають перші уявлення про рослинний і тваринний світ, сприяють музичному розвитку тощо.

Поступово, внаслідок багаторічного збирання дитячого фольклору було накопичено матеріали, що яскраво розкривають характерні його особливості

- конкретну педагогічну спрямованість, віковий поділ, зв'язок з дитячою психікою. Особливої уваги заслуговують видані в Україні упродовж останніх років праці Г. Довженок. В них всебічно розкрито питання історії розвитку дитячого фольклору, відзначено, зокрема, внесок українських композиторів М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, Ф. Колесси, С. Людкевича та ін. в цю галузь. Однак названі праці обминають значну кількість педагогічних посібників, створених українськими композиторами для дітей. У посібниках для шкіл, пісенниках, методичних розробках використані кращі зразки дитячого фольклору з метою виховання. Композитори розглядали дитячі фольклорні твори насамперед як високохудожні зразки народної педагогіки, і в посібники вміщувалися ті твори, що найбільше відповідали віковій дитини.

Різноманітний дитячий фольклор, як складова і невід'ємна частина народної педагогіки, спирається на її величезний досвід у справі виховання дітей. У різноманітних жанрах творчості для дітей завжди знаходимо педагогічні поради і повчання. Саме такі високохудожні зразки народної творчості були тим матеріалом, на якому композитори будували музичне виховання в школі.

Прикметно, що майже в кожному збірнику українських пісень XIX ст. є фольклорні зразки для дітей, а в третьому збірнику М. Максимовича (1849) вони навіть виділені в окремий розділ. Першою спробою окремого видання, присвяченого дитячому пісенному фольклору, став збірник «Молодощі» (1875) класика української музики М. Лисенка. В ньому вміщено 25 дитячих ігор і 13 веснянок [59]. Збірник швидко завоював популярність і дістав високу оцінку сучасників. До «Молодощів» увійшли дитячі пісні «Мак», «Галка», «Козлик», «Горобейко»; пісні-ігри «Огірочки», «Гра в калача», «Шум», веснянки «А вже весна», «Ой весна, весняночка», «Перелети, соколоньку» та інші.

Особливо цінним посібником М. Лисенка з музичного виховання є також його «Збірка пісень в хоровому розкладі, пристосованому для учнів

молодшого й підстаршого віку в школах народних», видана в Києві 1908 року. До неї ввійшли зразки майже всіх жанрів, а також «пісні дитячі, молодечі, веселі».

У цьому огляді варто згадати й підручник з теорії музики для шкіл народних С. Воробкевича. Один із зачинателів професійної музики на Буковині, поет і композитор С. Воробкевич постійно піклувався про народну освіту, зокрема музичну. Працюючи довгі роки вчителем музики і співів, він у живому спілкуванні з дитячою аудиторією вивчав психологію дітей, їх інтереси, запити та відповідно до цього підбирав матеріал для своїх педагогічних посібників. Особливо популярними були його «Співаники», в яких значне місце відводиться саме дитячому фольклорові. Композитор прекрасно розумів виховне значення музики і переконливо доводив необхідність навчання співів у школах. У першому «Співанику» (1870) він писав: «Вплив музики на людей превеликий, бо через музику вчиться людина і глибше відчувати і облагороджувати своє серце і душу». Ця думка композитора, висловлена понад 100 років тому, співзвучна з висловлюванням відомого радянського композитора і педагога Д. Кабалевського, який пише, що музика - «велика цінність, яка прикрашає життя людини, облагороджує його», виховання у людей любові до музики «збагатить їх власне життя, зігріє їх власні душі». Далі в передмові до «Співаника» С. Воробкевича читаємо: «Спів... для дітей є природною konieczністю... співи повинні бути... необхідною частиною науки в школах... повинні пробуджувати... благородні почуття і думки для всього естетичного, красивого...». До «Співаника» введено популярні свого часу на Буковині дитячі пісні «Пісня для школярів», «Прогулка»; веснянки «Ку-ку! Ку-ку!», «Минула зима»; колискову пісню «Спи, дитино, спи» та ряд оригінальних творів композитора для дітей - «Рідна мова», «У горах Карпатських», «Наша Буковина» та ін. Посібник завоював популярність не тільки на Буковині. Відіславши на прохання львівських вчителів музики понад 50 екземплярів свого посібника, С.

Воробкевич з приємністю писав: «пісні вже співають питомці у Львові. Крім цих я їм много других післав - і одне мене тішить, що наша молодь починає смак у моїх композиціях знаходити».

Значно ширшим за обсягом зібранням дитячого пісенного фольклору С. Воробкевича є його «Співаник для шкіл народних», виданий у Відні в 1889 році. Педагогічна цінність його значно більша, оскільки в третій частині вміщено розділ з теорії музики. Отже, поліфонічну форму співу С. Воробкевич також вважав важливим засобом музичного виховання дітей. Ця його думка явно випереджала епоху і була підтверджена подальшими українськими дослідниками.

Варто додати, що «Співаники» С. Воробкевича видавалися ще й румунською мовою і були популярні в румунських та молдавських школах. У них наводилися зразки народних дитячих пісень румун. Це свідчить про те, що композитор стояв на правильному шляху, відстоюючи думку про навчання співу рідною мовою, тими піснями, які дитина чує з раннього дитинства.

Незважаючи на те, що педагогічна цінність зразків не однакова, «Співаники» С. Воробкевича відіграли важливу роль в естетичному вихованні школярів, і, як поодинокі посібники такого типу, входили в постійний репертуар учителів співів Буковини і Галичини.

За добрим прикладом С. Воробкевича видавали різноманітні посібники для шкіл і вели активну педагогічну діяльність в Галичині композитори А. Вахнянин, В. Матюк, О. Нижанківський, Д. Січинський та ін.

Український фольклор широко застосовувався у педагогічній практиці в другій половині ХХ ст. Маємо на увазі передусім творчість провідних українських композиторів, зокрема В. Верховинця, П. Козицького, Ф. Колесси, М. Леонтовича, С. Людкевича, Я. Степового, К. Стеценка та ін., які залишили значну методико-педагогічну спадщину.

Певний інтерес викликає «Шкільний співаник» Ф. Колесси, виданий у двох частинах у Львові в 1925 році. В ньому 226 пісень, поданих «відповідно до методичних вимог науки співу». Головна мета, як зазначав автор, «подати пісенний матеріал для науки співу в народній і середній школі» таким чином, щоб за його допомогою «привчалась молодь пізнавати й цінити народну творчість та перейматися її духом», справедливо підкреслюючи при цьому, «що високий артистизм і поезія, яка віє з народних пісень - се наймогутніший чинник виховний». Виклад дидактичного матеріалу посібника здійснювався за принципом поступового ускладнення.

Композитор і фольклорист Ф. Колесса в своєму педагогічному посібнику подав кваліфікований науково-популярний аналіз ритмічної будови українських народних пісень. Переконливо доводячи необхідність тісного зв'язку між складом мелодії і поетичного тексту, він підкреслював, що ці знання допоможуть учням правильно «закінчувати й відмежовувати музичні фрази», тобто робити правильне фразування. Композитор дотримувався строгої паспортизації кожного твору, вміщеного в шкільному «Співанику», завдяки чому ми дізнаємось про широку обізнаність автора не тільки з фольклорними збірниками, але й з тогочасними посібниками з музичного виховання. Ф. Колесса, працюючи близько 30 років учителем музики і співу в школах, був добре обізнаний з педагогічною літературою свого часу, зокрема з педагогічними посібниками українських композиторів, і широко використовував їх кращі зразки в своєму посібнику. У ньому наведено зразки різноманітних жанрів дитячого фольклору, зокрема пісні-ігри «Ой дзвони дзвонять», «Дощику», «Лови»; колискові «Ой ходить сон», «Матінка», «Спи, дитино»; веснянки «Женчик», «Пускайте нас», «А вже весна», «Жучок»; гаївки «Мак», «Огірочки», «Ой зацвіли фіалочки», «Вербовая дощечка», «Ягіл-ягілочка» тощо, а також ряд календарних та історичних пісень. Педагогічний досвід, тонке художнє відчуття вченого-фольклориста допомогли композитору відібрати для «Шкільного співаника»

кращі зразки дитячого фольклору, що яскраво розкривають дітям красу рідного краю, силу і багатство внутрішнього світу простої людини.

Отже, українські композитори, постійно звертаючись до художньо-виховних можливостей дитячого фольклору, широко використовували його з метою музично-естетичного виховання школярів, добирали ті зразки, що мали конкретну педагогічну спрямованість. Зміст, форми і методи музично-естетичного виховання дітей на матеріалі дитячого фольклору, запропоновані українськими композиторами, були важливим внеском у формування правильних музично-естетичних поглядів школярів. Творче використання педагогічної спадщини композиторів, зокрема кращих зразків дитячого фольклору в сучасній школі, містить у собі потенційні можливості для естетичного виховання підростаючого покоління.

ВИСНОВКИ

Український дитячий фольклор – помітна ланка народнопоетичної творчості. Упродовж віків він виконував роль народної школи, яка разом із іншими значущими факторами ненастанно формувала перші естетичні смаки, морально-етичні погляди молодії генерації. Незважаючи на специфіку, дитячі фольклорні тексти існували як потужна частина загальнонаціональної народної поезії. Вони відображали динаміку нашого життя.

Широке й різноманітне коло народних творів, які безпосередньо пов'язані з життям дітей. Серед них найперше виділяються ті тексти, які виконувалися дорослими (матерями, бабусями) дітям раннього віку. Окремо розглядається фольклорний репертуар самих дітей. Прикметно, що і одним, і другим властиво чимало спільних рис і властивостей, і межі між ними не завжди достатньо проглядаються. В українських колискових піснях і забавлянках, які створювалися й виконувалися для найменших, і в багатьох інших жанрах дитячого фольклору ми часто спостерігаємо близькі теми. У таких творах чимало подібних персонажів зі світу тварин. У них фігурує певне коло задіяних художніх засобів та прийомів.

Різнманітні жанри дитячого фольклору постали із різних джерел. Окремі безперечно сягають своїм корінням вглиб віків і ведуть відлік від народних вірувань та обрядів. З часом їх магічна функція, притаманна таким текстам, втрачалася. Згодом вона поступилася місцем ігровій.

Частина творів дитячого фольклору, значно пізнішого походження, перейшла із репертуару дорослих. Вони приживалися чи пристосовувалися до зовсім нового середовища, зазнаючи певних змін, часто скорочувалися, модифікувалися.

Окремі тексти творів дитячого репертуару мають ознаки індивідуальної творчості їхніх творців та носіїв. Таке явище можна виявити в окремих зразках давніх жанрів. У певних жанрах, насамперед пісеньках, прозивалках, лічилках, ознаки дитячої творчості дуже відчутні. Тут особливо виразно

проступає своєрідність почуття гумору, властивого тільки дітям, багатство дитячих емоційних проявів.

Дитяча творчість - явище багатофункціональне. Фактично усі функції, властиві фольклору (насамперед пізнавальна, виховна, естетична), в дитячому репертуарі мають чітко виражену специфіку. Вона зумовлюється інтелектуальним рівнем як виконавців, так і слухачів. Саме звідси основні сюжети, мотиви, образи, пов'язані зі щоденним життям. Тут криється природне прагнення донести до свідомості дитини в цікавій та доступній формі важливі відомості про світ. У таких текстах задовольняється найбільша і найголовніша потреба в спілкуванні. Специфічні особливості спілкування дітей між собою покликали до життя своєрідні поетичні явища, яким немає аналогій у фольклорі дорослих.

Виконання дитячих творів тісно пов'язане з окремими моментами життя дітей, тим самим вони перегукуються з характером функціонування обрядових текстів у середовищі дорослих людей.

Своєрідні особливості дитячого мислення та емоційна природа дитини формують відмінне від дорослих сприйняття художнього образу. Цим можуть бути зумовлені визначальні риси дитячого фольклору - своєрідність відображення в ньому реального життя, органічне сплетення елементів реальності й фантастики, існування в репертуарі дітей творів, позбавлених певного сенсу, потяг до гри словами, їхнім змістом, звучанням тощо.

Український дитячий фольклор втілює у собі давній педагогічний досвід нашого народу і його основні моральні засади в цікавих і доступних дітям поетичних творах, які гідні бути переданими як безцінне багатство наступним поколінням нащадків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. А де ж наша зозулиця?: Лічилки. К.: Веселка, 1969. 13 с.
2. Аліксійчук О. С. Дитячий фольклор Поділля: (Антологія народної творчості): навчальний посібник. Кам'янець-Подільський, 2005. 76 с.
3. Бабич Н. Мовний дивосвіт української колискової. *Буковинський журнал*. 1993. № 1. С. 167-175.
4. Бабишин С. Д. Дитячий фольклор в історико-педагогічному аспекті. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 1. С. 58-60.
5. Бойко В. Г. Дитячий фольклор – важливий засіб трудового й естетичного виховання наймолодших. *Народна творчість та етнографія*. 1962. № 4. С. 123-131.
6. Бриняк О. М. Дитячий фольклор. *Українська фольклористична енциклопедія* / Керівник проекту, науковий редактор, упорядник Василь Сокіл. Львів, 2018. С. 217.
7. Бриняк О. М. «Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки». *Українська фольклористична енциклопедія*. Львів, 2018. С. 218.
8. Бриняк О. М. «Дитячі пісні та речитативи». *Українська фольклористична енциклопедія*. Львів, 2018. С. 218-219.
9. Букварь южнорусский. СПб., 1861.
10. Верховинець В. Весняночка: Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодших школярів. К., 1979. 382 с.
11. Виноградов Г. С. Дитячий фольклор і поезія пестування. *Мистецтво, фольклор, етнографія. Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР*. К., 1947. Т. 1-2. С. 255-274.
12. Галицько-руські народні пісні з мелодіями. Зібрав у селі Ходовичах д-р Іван Колесса. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901. Т. 11.
13. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-подольский, 1896. Вып. 1.
14. Двести шестнадцать украинских напевов. Записал и издал

А. И. Рубец. М., 1872.

15. Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок, у ноти звів Едуард Мертке. Лейпціг, 1867.

16. Дей О. І., Малаш Л. А. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського*. К., 1974. С. 3-9.

17. Дерлиця М. Селянські діти. *Етнографічний збірник*. 1898. Т. 5. С. 121-136.

18. Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Композиція П. Г. Черемського. Укладачі: В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. Харків: Друк, 1999.

19. Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки / Упоряд., примітки Г. В. Довженок; нотний матеріал підготувала К. М. Луганська. К., 1984. 471 с.

20. Дитячий фольклор / Упоряд., вступ. ст. та приміт. Г. В. Довженок. К.: Дніпро, 1986. 304 с.

21. Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. К., 1903.

22. Дитячі пісні та речитативи / Упоряд., вступна стаття та приміт. Г. В. Довженок, К. М. Луганської. К., 1991. 448 с.

23. Довженок Г. В. Дитячий фольклор. *Енциклопедія сучасної України*. К., 2007. Т. 7.

24. Довженок Г. В. Жанри українського дитячого фольклору. *Народна творчість та етнографія*. 1978. № 5. С. 86-90.

25. Довженок Г. В., Луганська К. М. Українські народні колискові пісні та забавлянки. *Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки*. К., 1984. С. 11-44.

26. Довженок Г. В. Природа у дитячому фольклорі. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 1. С. 58-63.

27. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри).

К., 1981. 172 с.

28. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. 5. С. 136-140. (сс. 149, 153 - зап. Р. Кайндль на Гуцульщині).

29. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. *Матеріали до етнології*. К., 1929. Т. 1. 260 с.

30. З уст народу. Прислів'я, приказки, заклинання, загадки і приповідки Закарпаття. Пряшів, 1955.

31. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. *Этнографическое обозрение*. 1897. № 1. С. 22-81.

32. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. *Собрал П. Иванов*. Харьков, 1889.

33. ІМФЕ, Ф. 1. Од. зб. 395. Арк. 470. Волинь.

34. ІМФЕ. Ф. 1. Од. зб. 631. Арк. 23 ав; 29 ав. С. Перещепино Полтавщина.

35. ІМФЕ. Ф. 1. Од. зб. 660. Арк. 71 ав. С. Мар'їнка Донецької обл.

36. ІМФЕ. Ф. 6. Од. зб. 173. Арк. 33. С. Березняки Полтавської обл.

37. ІМФЕ. Ф. 14-3. Од. зб. 66. Арк. 27. С. Басаличівка Гайсинського р-ну Вінницької обл.

38. ІМФЕ. Ф. 14-3. Од. зб. 214. Арк. 77 ав. С. Вишнопіль Черкаської обл.

39. ІМФЕ. Ф. 14-3. Од. зб. 314. Арк. 589, 608. С. Іванівка, с. Кельменці Кельменецького р-ну Чернівецької обл. 1966.

40. ІМФЕ. Ф. 14-3. Од. зб. 367. Арк. 424. С. Передмірка Тернопільської обл. 1975.

41. ІМФЕ. Ф. 28. Од. зб. 66. Арк. 5 ав. Довщина.

42. ІМФЕ. Ф. 28. Од. зб. 80. Арк. 6 ав. Поділля.

43. ІМФЕ. Ф. 28. Од. зб. 171. Арк. 15. С. Вашківці. Буковина.

44. Исаевич С. Н. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава. *Киевская старина*. 1887. Т. 18. С. 451-486.

45. *Їхав пан через лан.* ІМФЕ. Ф. 14-3. Од. зб. 314. Арк. 601 (с. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області. 1975. І. Безручко).
46. Каковский Ю. Игры молодежи в деревне Леоновка Киевского уезда. *Киевская старина*. 1892. Т. 37. С. 445-451.
47. Колискові пісні / Упоряд. та вступ ст. Г. С. Сухобрус, С. О. Федас. К.: Муз Україна, 1973. 206 с.
48. Колискові пісні та забавлянки / Вступ. ст. Г. В. Довженок та К. М. Корсунської. К., 1984.
49. Куцер А. Гей, діточки, дайте ручки. Народні дитячі гри українців Чехословаччини. Пряшів, 1972.
50. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підручник. К., 2003. С. 567-591.
51. Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упоряд. та автор приміт. Г. В. Довженок. К.: Молодь, 1990. 160 с.
52. Маковій Г. Золоте віно з бабусиної скрині. Посібник з народознавства для дитячих дошкільних установ та молодших школярів. Чернівці, 1993. 104 с.
53. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина. *Русская беседа*. 1856. Кн. 3.
54. Малинка А. Родыны и хрестыны. Материал собран в м. Мрине Нежинского уезда. *Киевская старина*, 1898. Т. 61. С. 254-286.
55. Малороссийские народные песни, собранные проф. Д. И. Эварницким в 1878-1905 гг. Екатеринослав, 1906.
56. Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напистки малороссиян. К., 1860. С. 70-77.
57. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1907. Т. 9. С. 1-143.
58. Милорадович В. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 гг. Харьков, 1897.

59. Молодощі, збірник танків та веснянок (гри, співи весняні: дитячі, дівочі, жоночі й мішані). Зібрав М. Лисенко. К., 1875.
60. Над колискою: Українські колискові пісні та вірші / Упоряд., підгот. текстів та вступ слово В. Г. Бойка. К.: Держлітвидав України, 1963. 279 с.
61. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. М., 1878. Ч. 3.
62. Народные южнорусские песни. Изд. Амвросия Метлинского. К., 1854.
63. Народні українські пісні з голосом (50 пісень і 5 додатків), зібрані, споряджені і видані Олексієм Гулаком-Артемовським. Вип. 1. К., 1868.
64. Народнопоетична творчість для дітей. Казки. Пісні. Прислів'я та приказки. Загадки. Скоромовки. Дитячий фольклор. Лічилки. Дразнилки. *Вовк П. В., Савенко В. С. Хрестоматія з української дитячої літератури. Посібник для студентів факультетів педагогіки і методики початкової освіти педагогічних інститутів України та учнів педучилищ.* К.: Рад. школа, 1964. С. 7-44.
65. *Нова радість стала. Шідра, шідри, шідрівочки.* Записано в с. Веренчанка Заставнівського району Чернівецької області від Костика Василя Григоровича, 1930 р. н. 1987. В. Костик.
66. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. СПб., 1864.
67. *Одна гамара.* Записано в с. Веренчанка Заставнівського району Чернівецької області від Штифанич Марії Василівни, 1920 р. н. 1982. В. Костик.
68. Онищук А. Родини і хрестини та дитина до шестого року життя (1909-1910). *Матеріали до української етнології.* Львів, 1912. Т. 15. С. 101-113.
69. Песни села Андреевки Нежинского уезда. Собрал и к печати подготовил В. В. Данилов. *Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько в Нежине.* К., 1904. Т. 5.

70. *Печу, печу папку*. Записано в с. Веренчанка Заставнівського району Чернівецької області від Костик Анастасії Василівни, 1930 р. н. 1986. В. Костик.

71. Пісні з наддністрянського села / Фольклорні записи та упорядкування А. Яківчука; нотація мелодій К. Смаля. Чернівці: Зелена Буковина, 2008. С. 249-263.

72. Процик С. С. Дитячий фольклор у педагогічній спадщині українських композиторів. *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 1. С. 56-59.

73. Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. К., 1849. Ч. 1. С. 102-103.

74. Сокіл Г. Дитячий фольклор. *Українська фольклористика: словник-довідник*. Тернопіль, 2008. С. 81.

75. Стельмахович М. А. Мудрість народної педагогіки. К., 1971.

76. Ступак Ю. П. Виховне значення українського фольклору. К., 1960.

77. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору. Харків, 1910.

78. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5-ти т. К., 1977. Т. 3. №24 с.

79. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К., 1975.

80. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. М., 1872-1878. Т. 1-7.

81. Український дитячий фольклор / Упоряд. і передм. В. Г. Бойка. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 248 с.

82. Український фольклор: Хрестоматія для 5-11 класів / Упорядники: О. Ю. Бріцина, Г. В. Довженок, Н. С. Шумада. К.: Освіта, 1998. С. 293-336.

83. Українські народні казки, легенди. оповідання і речитативні вірші для дітей / Підібрали і впорядкували робітники Інституту українського фольклору АН УРСР М. В. Нагорний, М. Ф. Ісірович, Г. С. Сухобрус, А. К. Данилюк. К., 1939.

84. Українські народні колискові пісні / Упорядники М. В. Нагорний, Г. С. Сухобрус. К., 1939.
85. Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка. К., 1922.
86. Фольклорна веселка: Українські народні колискові пісні: Пісенник. Вип. 3 / Упорядник К. М. Луганська. К.: Муз. Україна, 1990. 144 с.
87. Фольклорна веселка: Українські народні пісні для дітей: Пісенник. Вип. 2 / Упорядник К. М. Луганська. К.: Муз. Україна, 1989. 152 с.
88. Фольклорні матеріали із збірки професора д-ра Раймунда Кайндля. *Етнографічний збірник*. 1898. Т. 5. С. 148-155.
89. Франко І. Дітські слова в українській мові. *Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. Т. 26: Літературно-критичні праці (1876-1885)*. К.: Наукова думка, 1980. С. 123-126.
90. Франко І. Коли ще звірі говорили. Байка про байку. Твори: В 20-ти т. К., 1950. Т. 4. С. 134.
91. Харьковский сборник. 1895. Вып. 9. С. 326-327. Сл. Біло-Куракіно.
92. Хитру сороку спіймати морока: Українські народні скоромовки / Зібрав І. Гурин. К.: Веселка, 1967. 16 с.
93. Ходить сонко по вулиці: Українські народні колискові пісні. Пісенник / Упоряд. О. Ю. Шевчук. К.: Муз. Україна, 1990. 156 с.
94. Чорнопиский М. Поетичний світ дитинства: Українська народна словесність (фольклор). *Хрестоматія*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. 176 с.
95. Ящуржинский Х. Поверья и обрядности родин и крестин. *Киевская старина*. 1893. Т. 42. С. 74-83.